Институт алтаистики им. С.С. Суразакова

СЛОВАРЬ ГОВОРОВ КОШ-АГАЧСКОГО И УЛАГАНСКОГО РАЙОНОВ

Горно-Алтайск
2006

УДК 811.512.151
ББК 72.96.81
С55

Работа выполнена при финансовой
поддержке Республиканской целевой программы
«Сохранение и развитие алтайского языка
на 2004-2008 гг.»

Составитель:
старший научный сотрудник Н. Н. Тыдыкова

Редактор:
старший научный сотрудник Н. Н. Тыдыкова

Рецензенты:
кандидат филологических наук М. А. Демчинова,
кандидат филологических наукТ. Е. Орсулова

Научное издание

Словарь говоров
Кош-Агачского
и Улаганского
районов

Институт алтаистики им. С.С. Суразакова
649000, г. Горно-Алтайск, ул. Социалистическая

Подписано в печать 30.11.2006. Формат 60x84/16
Печать офсетная. Бумага офсетная №1. Усл. печ. л. 7,79. Уч.изд.л. 6,5
Заказ 06616 . Тираж 300 экз.

Отпечатано в типографии ИПБОЮЛ Высоцкая Г.Г.
649000, г. Горно-Алтайск, ул. Ленина, 199

© Тыдыкова Н. Н., 2006
© ГУ «Институт алтаистики
им. С. С. Суразакова», 2006

Предисловие

В основу «Словаря говоров Кош-Агачского и Улаганского районов» положены анкетные и текстовые материалы этнолингвистической экспедиции, предпринятой в 2002 г. в Кош-Агачский и Улаганский районы в места компактного проживания теленгитов по реализации Республиканской целевой программы «Сохранение и развитие алтайского языка». В состав экспедиции входили сотрудники Института алтаистики им. С. С. Суразакова: Дьайым Н. А., Тёнова Л. Б., Тыбыкова А. Т., Тыбыкова Л. Н., Тыдыкова Н. Н. и преподаватель филологического факультета Горно-Алтайского государственного университета Чумакаев А. Э. В результате экспедиции была изучена языковая ситуация в этих районах, собран богатый анкетный материал по лексико-семантическим группам, записаны на аудиокассеты уникальные образцы текстов устной речи носителей языка двух районов, сделаны фотографические съёмки информантов и предметов быта теленгитов.

Работа над обработкой экспедиционных материалов и составлением словаря была начата в 2006 году также при финансовой поддержке Республиканской целевой программы «Сохранение и развитие алтайского языка».

Словарь является двуязычным, приводимые слова говоров Кош-Агачского и Улаганского районов алтайского языка адекватно переводятся в нём на русский язык.

Составление подобного рода словарей (диалектных, говоров, терминологических и т.д.) является чрезвычайно актуальной для обогащения алтайского литературного языка, уникального по своей специфике и своеобразию. Слова расположены по лексико-семантическим группам: звери, птицы, домашние животные, насекомые и пресмыкающиеся, молочные и мясные продукты, рыбы, рыболовные снасти и т.д., что наиболее четко отражает специфику языка говоров, диалектов и т.д.

Несомненно, в словаре зафиксировано значительное количество слов, которые употребляются в письменной речи, как и в алтайском литературном языке. Но собранный материал по говорам свидетельствует о том, что в них по сравнению

с алтайским литературным языком имеются некоторые фонетические и лексические различия. Поэтому, чтобы сохранить своеобразие этих говоров, являющихся хранителями сокровищницы языка и культуры, некоторые лексические единицы даны в том звучании, в каком они произносятся в Улаганском и Кош-Агачском районах.

Следует отметить также, что в словаре имеется довольно большое количество слов, которые ранее не были опубликованы и имеют сугубо локально-диалектный характер. То, что они были выявлены и внесены в словарный фонд, несомненно, обогатит и расширит словарный состав алтайского литературного языка.

В словарь включены также некоторые материалы по теленгитскому диалекту, хранившиеся в архиве Института алтаистики им. С. С. Суразакова.

В результате обработки архивных материалов словарь дополнился диалектологическими материалами Тадыкина В. Н., Кучигашевой Н. А., Алмадаковой Н. Д. и др. сотрудников. Эти материалы были переведены на русский язык и прошли компьютерную обработку. Здесь представлены также уникальные архивные рисунки Тадыкина В. Н.

Словарь является переводным, для удобства термины даны в алфавитном порядке, что облегчает работу с ним.

В конце словаря имеется очень ценный экспедиционный материал: историко-этнографические данные — описания обряда сватовства и свадьбы, а также расшифрованные тексты в вопросно-ответной форме, которые представляют большой интерес для изучения особенностей устной речи носителей говоров вышеназванных районов с различных точек зрения: с фонетической, лексической, морфологической.

В конце словаря даётся также список информантов, их год рождения и место жительства. За содействие в работе по сбору языкового материала выражаем им глубокую признательность.

Настоящая работа предназначена филологам, широкому кругу специалистов, студентам и преподавателям, читателям, интересующимся вопросами алтайского языка.

ЈЕРЛИК ТЫНДУЛАР
ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ

агас ~ аас

тижи агас
эркек / иркек агас
агастың балазы

өңи:
ак
ак-боро
сары

горностай

самка
самец
детеныш

масть:
белый
серовато-белый
желтый

айу, абаай, пајаалай ~ маајалай, өрөкөн, төртбут, окох, өгүс айу

тижи айу, эне айу
абаай, иркек/эркек айу
айудың палазы, айучак, јарын (былтыргы)

өңи:
ак
ак мойынду
ала мойынду
кара
кара-күрең
күрең
сары
сур

медведь

самка
самец
детеныш
прошлогодний детеныш

масть:
белый
с белой шеей
с пегой шеей
черный
бурый
коричневый
рыжий
серебристый

ак-кийик
аң

маралуха
куран, бука
бозу ~ позу, торбок

өңи:
ак
ак-сур

северный олень зверь, марал

самка
самец
теленок оленя

масть:
белый
серебристо-белый

арчы — **Шакал**

тижи арчы — самка шакала
эркек / иркек арчы — самец шакала

өңи: — масть:
боро ~ поро — серый
күрең — коричневый

бар — **тигр**

бардың тижизи, эне бар — самка, матка тигра
бардың эркеги, иркек бар — тигр-самец
бардың балазы, бардың кискези — тигренок

өңи: — масть:
кызыл-чоокыр — рыжевато-пестрый
өлө-чоокыр — пятнисто-пегий
чоокыр — пестрый, пятнистый

борсык ~ борсук ~ порсык ~ порсок — **барсук**

тижи борсук — самка
эркек борсук — самец
борколдой, борсуктың балазы — барсучонок

өңи: — масть:
сур — серебристый

бөрү ~ пөрү ~ бөри, көк, көк таай, көк өрөкөн, төртбут, јердиң ээзи, антаратон, суулакы
окох ~ оокой ~ окай — **волк**

тижи бөри ~ тиши пөрү, — волчица
эне пөрү, марча — самец
иркек төбөт, ада пөрү — волчонок, щенок волка
бөрүдиң палазы, бөрүдиң күчүгү, бөлтүрүк,

өңи: — масть:
ак — белый

аарчы — красный
боромтык — темный
көк — синий, серый
куу — бледный
поро ~ боро — серый
сур — серебристый

булан ~ пулан ~ пылан, буур, аң — **лось**

булан, энкен — самка
буур ~ пуур — самец
бозу ~ позу — теленок лося

өңи: — масть:
боро — серый
кара — черный

буны, јердиң текези — ***горный козел***

јуңма — самка горного козла, коза

јаан чычкан, кыйгак чычкан, күжүл — **крыса**

өңи: — масть:
боро — серая
кара — черная

јалман — **тушканчик**

јарканат ~ јарганат — **летучая мышь**

өңи — масть:
боро — серая
кара — черная

јеекен — **росомаха**

тижи јеекен — самка
эркек јеекен — самец
јеекендиң балазы — детеныш

өңи, бүдүми: — масть, внешний вид:
калјан — лысая, с залысинами

кара
кара-ӧлӧ

јоонмойын ~ јоомойын, кӱзен, чарлак

тижи јоонмойын
эркек јоонмойын
эрлендиҥ балазы

ӧҥи:
ала
ак-чоокыр
боро-чоокыр
кара-сур
сары-чоокыр

ирбис

тижи ирбис
эркек ирбис
ирбистиҥ кискези

ӧҥи:
ак-чоокыр

какай, јердиҥ чочкозы, јерлик чочко

эне-какай
иркек какай
кунан какай
тӧнӧн какай

ӧҥи:
кара-кӱреҥ
ӧлӧ-чоокыр
сур

калтар чычкан

камду ~ камдуу

эне камду
эркек / иркек камду
камдудыҥ балазы

черная
пятнисто-черная

хорек

самка
самец
детеныш

масть:
пегий
беловато-пестрый
серовато-пестрый
серебристо-черный
рыжевато-пестрый

снежный барс

самка
самец
котенок барса

масть:
беловато-пестрый

кабан, дикая свинья

самка
самец
поросенок до 2-х лет
поросенок до з-х лет

масть:
черновато-коричневый
пятнисто-пестрый
серебристый

выхухоль

выдра

самка
самец
детеныш выдры

ӧҥи:
ак
кара
кӱреҥ
сары-кӱреҥ

кара-кула ~ карагула, арслан

тижи карагула
эркек / иркек карагула
карагуланыҥ балазы, кискези

ӧҥи:
боро-кӱреҥ
кӱреҥ

кер-марал

ӧҥи:
кӱреҥ

киш, албаа

киштиҥ тижизи
киштиҥ эркеги
киштиҥ балазы

ӧҥи:
боро
буурыл
кара
кӱреҥ
чакыр

койон ~ койан

тижи койон
иркек койон
койонок

ӧҥи:
ак
боро
сур

масть:
белый
черный
коричневый
желтовато-коричневый

лев

львица
лев, самец

львенок

масть:
серовато-коричневый
коричневый

изюбр

масть:
коричневый

соболь

самка
самец-кот
соболий котенок

масть:
дымчатый
седой, серый
черный (баргузинский)
коричневый
серебристо-черный

заяц

зайчиха
самец
зайчонок

масть:
белый
серый
серебристый

кочкор, јердиҥ кучазы

иркек кочкор
аркар
кураан ~ кураган

көөрик ~ көөрүк ~ көрүк

тижи көрүк
эркек көрүк
көрүктиҥ балазы

өҥи:
кара-чоокыр јолду
ак јолду
боро-чоокыр

кумдус

тижи кумдус
эркек кумдус
кумдустыҥ балазы

өҥи:
кара
кара-күреҥ
күреҥ

суу күжүл

өҥи:
боро

мааны ~ манул

өркө ~ өрке ~ өрка, тарак куйрук

тижи өркө
ак коојо
өркөниҥ балазы

өҥи:
ак-куу
боро
күреҥ
сур

горный баран, дикий баран

самец, баран
самка горного барана
ягненок

бурундук

самка
самец
бурундучок

масть:
с черными полосками
с белыми полосками
серовато-пестрый

бобр

самка
самец
детеныш

масть:
черный
черновато-коричневый
коричневый

водяная крыса

масть:
серый

манул

јымран ~ јумурун суслик

самка
самец
детеныш

масть:
бледно-белый
серый
коричневый
серебристый

сарас, сопонок, кушкулы

сарастыҥ балазы

өҥи:
ак
кызыл-сары
сары

суузар

тижи суузар
эркек суузар
суузардыҥ балазы

өҥи:
ак-сары

сыгын

мыйгак
сыгын, бука
бозу ~ позу

өҥи:
күреҥ
чоокыр

сыгырган, тоҥкок

тижи сыгырган
иркек сыгырган

тарбаган ~ тарбаан

таашы
эркек тарбаан
мөндөлөй ~ мөндөлө
кеспел тарбаан
(мөндөлөдөҥ јаан)

өҥи:
ак
кара-сары
күреҥ
кызыл-сары
сары
сур

колонок

детеныш

масть:
белый
рыжий
желтый

куница

самка
самец
детеныш

масть:
желтовато-белая

марал

маралуха, самка марала
самец
теленок марала

масть:
коричневый
пестрый

сеноставка

самка-сеноставка
самец сеноставки

сурок

самка сурка
самец
детеныш

детеныш постарше

масть:
белый
черновато-желтый
коричневый
рыжеватый
желтый
серебристый

терсиак ~ терсейек ~ терзеек, сокор чычкан, момон ~ номон ~ омон, түрткүш, тескери таман — **крот**

масть:
- черный
- коричневый

тийиң, чырбык — **белка**

тижи тийиң — самка
эркек тийиң — самец
тийиңдиң балазы, тийиңдиң күчүги — бельчонок

масть:
- белая
- серая
- черная
- с синеватым отливом

токтонок — **ласка**

тижи токтонок — самка
эркек токтонок — самец
токтоноктың балазы — детеныш

тооргы — **кабарга**

тижи тооргы — самка
эркек тооргы — самец
чаап, тооргыдың балазы — детеныш кабарги

масть:
- серая
- черновато-коричневая

төө — **верблюд**

энгкен — самка
буура — самец
атан, тайлак — верблюд (кастрированный)
тайлак — годовалый верблюжонок
ботон ~ ботоон — верблюжонок

өңи: — **масть:**
- **ак** — белый
- **ала-чоокыр** — пятнисто-пегий
- **күрең** — коричневый

төөчинек — **землеройка**

түлкү ~ түлки, алу — **лиса**

түлкүнің тижизи ~ түлкүдің тишизи — лисица
түлкүнің иркеги ~ түлкүдің иркеги — лис, самец
түлкүдің палазы, түлкүчек, күчүк, — лисенок

өңи:
- ак түлкү — песец, белая лиса
- кара — черная, чернобурая
- көк — голубая
- кызыл — красная
- кызыл-сары — рыжая
- сары — желтая
- сур — серебристая

чычкан~чышкан, кескек — **мышь**

эне чычкан — самка
ада чычкан — самец
чычканак — мышка, мышонок

өңи:
- ак — белая
- боро — серая
- күрең — коричневая
- сур — серебристая

шүлүзин ~ шүлүүзин ~ шүлзин ~ чүлүзин, чокондой — **рысь**

тижи шүлүзин — самка
эркек шүлүзин — самец
шүлүзиндиң балазы — котенок рыси

öңги
- ала-чоокыр
- боро-чоокыр

элик

керекшин, күлбүс
куран ~ кураан
чаап, чаарчык, эликтиң бозузы
шодомык

öңги:
- кара-чоокыр
- сары-сур

эрлен

масть:
- пестрая, пятнисто-пегая
- серовато-пестрая

косуля

самка
самец косули

детеныш, теленок
годовалый теленок косули

масть:
- черно-пестрая
- желтовато-серебристая

крыса

АЗЫРАНТЫ ТЫНДУЛАР
ДОМАШНИЕ ЖИВОТНЫЕ

аргымак
ат

айгыр
тай
бее
байтал
тай байтал
кунан-байтал
бышты-байтал

öңги:
- ак
- ак кула
- ак-сары,
- ала
- ала-чоокыр, өлө-чоокыр
- боро
- буурыл
- буурыл ала

аргамак (скакун)
лошадь, конь

жеребец
молодой жеребец
кобыла
молодая кобыла
кобыла до года
кобыла до 2-х лет
кобыла до 3-х лет

масти:
- белый
- буланый
- светло-желтый,
- пегий, пестрый, пятнистый
- пестрый, игреневый
- серый
- чалый, пепельный
- чало-пегий

буурыл кара — чало-вороной
јеерен, кара-јеерен — рыжий, темно-рыжий
калтар — мухортый, чубарый
кара — вороной
кара-сары — темно-рыжий
кер — бурый, гнедой
коңыр — каурый, темно-бурый
көк — голубовато-серый
көк-боро — сивый
куба — светло-желтый, палевый
кула — саврасый, буланый
күрең — коричневый, бурка
сары — рыжий, соловый
сарызымак — желтоватый
сур — серебристый
чабдар — игреневый
чоокыр — пестрый
чыбар — чубарый

бозу ~ боозу ~ быза ~ бзаа — **теленок до одного года**

торбок — до 2-х лет
торбок, кунан(тижизи) — более 2-х лет
төнөн — телка более 3-х лет

öңги:
- ак
- ала
- јеерен
- кара
- коңыр
- көк
- куба
- куу
- сары
- сур
- чоокыр

масти:
- белый
- пегий
- рыжий
- черный
- темно-серый
- голубовато-серый
- светло-желтый
- светлый
- желтый
- серебристый
- пестрый

бука ~ пуха — **бык**
ийнек, уй — **корова**

поос ийнек, јелдеп келген уй стельная корова

саар уй — дойная корова
субай ийнек,
кызыр ийнек ~ кысыр уй — яловая корова

ийт — **собака**

күчүк — щенок

ирик — **баран** (кастрированный)

кас — **гусь**

эне кас — гусыня
эркек кас, айгыр кас — гусак
кастың балазы — гусенок

киске — **кошка**

мый — кот

кой — **овца**

кунан кой — более двух лет
төнөн кой — более трех лет

кулун, кунааш — **жеребенок до 1 года**

jабаа ~ jабагы, байтал (тижизи) — жеребенок до 2-х лет
сарбага ~ сарбаа — жеребенок до 2-х лет (самка)
жеребенок от 1 до 2-х лет

кураан ~ куран — **ягненок (до 1 года)**

саксарга — ягненок, родившийся летом

өңги: — масти:
ак — белый
ала — пегий
кара — черный
күрең — коричневый
сары — рыжий
чоокыр — пестрый, пятнистый

куча — **баран** (некастрированный)

мал-аш, мал — **скот, скотина,**

оок мал — мелкорогатый скот
jоон мал — крупнорогатый скот
jылкы (мал) — лошади

өртөк, сугуш — **утка**

кара өртөк, эне өртөк, эне сугуш — самка
тегин өртөк, иркек өртөк, иркек сугуш — самец, селезень

пөтүк ~ бөтүк — **петух, кочет**

сарлык — **як**

серке — **козёл (кастрированный)**

суугуш, сурбаш — **селезень**

такаа ~ така ~ таак — **курица**

таканың балазы, азаатпай ~ азатпай, сыпушка — цыпленок

теке — **козел**

уулак, анай — **козленок**

чар — **вол**

чочко ~ чошко — **свинья**

jаан чочко — взрослая особь
эне чочко — свиноматка
эркек чочко — боров
чочконың балазы, чочкочок — поросенок

эчки — **коза**

эштек — **осёл**

ТЫНДУЛАРДЫҢ СЫН-СӨӨГИ ЛЕ ИЧ-БУУРЫ
СКЕЛЕТ ЖИВОТНЫХ И ИХ ОРГАНЫ

арка — спина
балтыр — мышца
бекпеек ~ кекпеек — фаланги пальцев
буур ~ баар — печень
jаак — челюсть

алтыгы jаак — нижняя челюсть
үстүги jаак — верхняя челюсть

јалмаш седалищная кость, бедро
јарын ~ јаарын лопатка
јилик мозг (костный)
јилинчик кости плюсны, плюсна
јын слизь
јодо голень, большая берцовая кость
јӱрек сердце
ичее кишка, кишки
кабырга ребро
кажык кость заплюсны, бабка
кан кровь
кары лучевая кость
кощ кары локтевая кость
карын желудок
кеjир гортань
кемирчек хрящ
киндик пупок
көс глаз
көстиҥ ойыгы глазная орбита
колтык подмышечная впадина
коҥшоор носовая кость, переносица
куйрук хвост
куук, сыҥый мочевой пузырь
маҥдай лоб, лобная кость
мее мозг
мӧӧн двенадцатиперстная кишка
мӱӱс рог

омыртка ~ омуртка позвонок
бел омурткалар поясничные позвонки
мойын омырткалар шейные позвонки
оос рот
өкпе ~ өкпа ~ өкпө лёгкие
өт желчь
өшӱн плечевая кость
сакпак реберные хрящи
сөөк кость
сӱскенек рог
сырканак хвостовые позвонки
тамак горло, глотка
тамыр вена
телӱӱн селезёнка
тил язык
томык коленная чашечка, бабка (надкопытный сустав)
торсык пяточная кость
төҥмӧк берцовая кость, бедренная кость
төш грудь
туйгак копыто
тумчык ~ тумчук нос
ууча ~ уча поясница, мясо задней части животных
учук жила
чамыш пах
чел пленка с мяса
чимирик сопли
чокы лобная кость

АҢДАШ
ОХОТА

абырғы	рожок (для приманивания зверя)
ағырту ~ агыртыш	облава
азык	провизия
айаа, айа-мылтык, айа-тарткан	лук-самострел
айа, јаа, кириш, сеен	тетива
аҥдаш, јер караш	охота
аҥчы	охотник
арчымак	переметная сума
балакушка	волокуша
јапаш, айбаткы	шалаш
јем, тапкан ӱлӱ, «јерден тапканы»	добыча
јӱк	ноша
јыдымал ~ јыдма	прицел
ийдежи, коты	мешочек для пороха (из мягкой бараньей кожи)
ичеен ~ ичеген	берлога
кӓру ~ каруул ~ карул	мушка
каруул	сторожевой пост
корголјын ~ коргондыл	свинец
кош	вьюк
куjурга отурар	сидеть у солонца (в засаде)
курчу	окружение
маажы, былчыш	спусковой крючок
мылтык	ружье

нар ~ наара, јаҥыртык	нарты
оду	стан
ок ~ оок, бордомол	пуля, стрела
ок јаа, јаа	лук
ок салгыш, јанчык ~ јаанчык	патронтаж
ок сугуш ~ оксууш	кожаный мешок для пуль
ора, туралаш	западня
отык ~ отук, чакуур ~ чакур, јалбууш	огниво
паспак, черчий	ловушка
пыш	пыж
саадак	колчан
таары ~ тары	порох
тозу ~ тозуул ~ тоозыл	засада
торсук	бурдюк, турсук
шӱӱн	сеть
тузак	силок, петля
турунбай ~ турнабай ~ тырнабай ~ трамай	бинокль
чанаа ~ чана	лыжи
чанак	сани
чапкы ~ чакпы, чергей	капкан
шуу	песок для пули

КУШТАР
ПТИЦЫ

агунак ~ агуна (пыйма ӧдӱктӱ куш)	куропатка белая (полярная)
азатпай	птенец

ак кулады болотная лунь
алатаан стриж
(чегирткиш јиир кушкаш) (поедает кузнечиков)
ангыр (сары, узун буттарлу) варнавка, «красная утка» (желтая, с длинными ногами)
баарчык скворец
балыкчы зимородок
боро кушкаш воробей
бөбөлјин ~ бөөлјин ~ бөлјин ~ өлјин удод
бөдөө ~ пөдөө, тырлаак перепел, перепелка
јаман куш, өскүс уул щегол
јерлеечи, чайча трясогузка
кан-кереде орёл
кара мүркүт орёл-курганник
кара куш ~ карагуш орел-могильник
кара тас желна (черный дятел)
карачилен цапля (черная,
(кара, кызыл тумчукту) с красным клювом)
карга ~ каргаан ~ каргаак ворона
каркыраа ~ каркраа журавль-красавка
(ак-боро, узун буттарлу) (серовато-белая, с длинными ногами)
карлагаш ласточка
карчага ~ карчаа ястреб
кас гусь
кедерген, тарал кедровка
кекийгас (көлдө јүрер, түги јулунбас, эди кату куш) казарка (озерная, с крепким пухом, жестким мясом)
көк тийек ~ көк тайак пеночка, поползень
көктөш, кычыкту синица
көл бука выпь
кускун ворон
куу лебедь
ак куу белая лебедь
кара куу черная лебедь

күртүк тетерев
күүк кукушка
күүле голубь
кызылтөш снегирь
мечиртке ~ мечертке филин
мүркүт беркут
оксокуш (күүктин балазын азырар кичинек кушкаш)
өртөк, сугуш утка
сагыскан сорока
сарытөш иволга
суу мүркүт орлан
сымда ~ сымна ~ сумда рябчик
таан грач
талаң-келең жаворонок
тарбалјы подвид беркута
тас, јоло гриф
тейлеген ~ тейлеен ~ телеен ~ телен, теелек, саары, айры куйрук коршун
токпокјаак, тартар ~талтар коростель
томыртка, кара тас дятел
тоорчык, јаңмырчы соловей
торлоо куропатка серая
турна ~ турнаа журавль
улар ~ улаары индейка, улар
үкү сова
ак үкү сова белая
кулакту үкү сова ушастая
сары үкү сова желтая
чай глухарь
кара чай самец
боро чай, бос чай самка
чилек аист

чучалы, чулдук	кулик
чыйдык	альпийская галка
шойкор	сокол, кречет

БАЛЫКТАР
РЫБЫ

азыбаш, таман балык	карась
ак балык	нельма
ала бука ~ ала буга	окунь
аспан ~ азман, сөөк балык	осман
бакамаш, болчок баш	головастик
балыктын јаапчызы, јамакайы	жабры
бел, сөк баш	таймень
ийт балык, боскос	пескарь
јапшы	жабры
јылмай	ускуч
кайзырык	чешуя
канат	плавник
корты ~ курты	налим
курт балык	угорь
одор ~ одорок	малек
таман балык	карась
тобылы ~ толу, сөөк балык	ерш
ускуч	нельма
уркөө	икра
чабак	чебак, плотва
ак чабак	быстрянка
чараан, кайрус	хариус
сырлуш (балазы)	малек хариуса
чортон	щука

БАЛЫК ТУДАР ЈЕПСЕЛ
РЫБОЛОВНЫЕ СНАСТИ

јем	наживка (приманка)
кармак, уйрук	удочка
кармак сап, уйрук сап, куруп	удилище
курт	червь (приманка)
кыл	леска
мордо ~ морда, јўс	верша, морда
сереа ~ серее, сайгы	острога
токпох	колотушка для глушения рыб
чөйлөшкөн ~ чойлошкон ~ чөлўшкен	дождевой червь
шўўн	сеть, невод

КУРТ-КОҢЫСТАР
НАСЕКОМЫЕ И ПРЕСМЫКАЮЩИЕСЯ

адару, ару	пчела
кара адару	земляная пчела, шмель
сары ару, чаган ару	оса
эркек адару	трутень
аспан, сеерткиш ~ сегерткиш ~ чеерткиш ~ чегирткиш	кузнечик
бака	лягушка
јелимчи	мошка
јөргөмөш	паук
јылан	змея
боро јылан	гадюка
кара јылан (бажында кызылду)	уж (с красной головой)

КИЖИНИҢ ЭДИ-СӨӨГИНИҢ БӨЛҮКТЕРИ
ЧАСТИ ТЕЛА И ОРГАНЫ ЧЕЛОВЕКА

айланчык	двенадцатиперстная кишка
алакан	ладонь
арка-сөөк	позвоночник
балтыр	мышца, мускул
баш	голова
баш сөөк	череп
сырт, арка	спина, поясница, талия
бел, белкенчек	поясница
бес	железа
богок	щитовидная железа
боконо	первая пара ребер
баар ~ боор ~ буур	печень
боор эт	диафрагма
бөөрөк ~ пөөрөк	почка, почки
бут	нога
бүлее ~ бүле	десна
јаак	щека, челюсть
јадын	матка
јалман, јан	бок
јалмаш	ягодица
јарын ~ јарды	лопатка
јилик ~ јиилик	костный мозг
јитке, чили, үскенек	затылок
јодо	голень
јодо сөөк	малоберцовая кость
јудурук ~ јудрук	кулак
јүлүн	спинной мозг

ок јылан	огнёвка
суу јыланы	медянка
качык, јапшык ~ шапшык, салја	клещ
келескен	ящерица
кодыр бака	жаба
конус	жук
ат конус	майский жук
көбөлөк	бабочка
көбүн ~ көбүүн	паут
көөгөн ~ көөгүн, көбөгөн	слепень
курт	червь, червяк
күйе	моль
кылкын ~ кылган	ость
кымыскайак ~ кумыскайак, чымалы	муравей
пийт	вошь, вша
сайгак	овод
сирке	гнида
ташбака	черепаха
томонок, бөкөнөк	комар
чеерткиш ~ сеерткиш	саранча
чымалы ~ чымаалы	муравей
сары чымалы	рыжий муравей
кара чымалы	черный муравей
чөйлошкон ~ чөлишкен ~ чөлүшкен	дождевой червь
чымын ~ чымыл	муха
шарлаяк	вид саранчи
шершын	шершень (крупная оса)
шүлүн	пиявка

jүрек	**сердце**
jүс	**лицо**
ийин, ыйык	плечо
ич	**живот**, нутро
ичее ~ ичеге ~ ичеа	кишка, кишки
joon ичее	толстая кишка
сокор ичее	слепая кишка
туйук ичее	аппендикс
чичке ичее	тонкая кишка
ички-бууры	брюшная полость
ички-карын, ички-карды	внутренности
кабак	бровь
кажык	бабки
кабырга	ребро
кан	кровь
кары	предплечье
карын	желудок, брюхо, живот
качар сөөк	подглазье
кеjир	гортань
кемирчек	хрящ
кин, киндик	пупок
jанчык	пуповина мальчика
ийнелик	пуповина девочки
кирбик	ресницы
коңгжоор ~ койжоор	переносица
кол	рука
колко	трахея
колтык, колтык алды	подмышка, подмышечная впадина
көс	глаз, глазное яблоко
көстиң каразы	зрачок
көстиң кыбы	веко

куйрук, сыранак	копчик
кулак	ухо
куркун, когонок, балкур	кадык
куук, сыңгый	пузырь мочевой
күрее тамыр, төс тамыр, улу тамыр	аорта
кыл	волос
кыйма	прямая кишка
кып, чыкпыт ~ jыкпыт ~ jыкпык	веко
маңдай	лоб
мее	мозг
меекей ~ мекей	детское темя
мойын ~ мойун	шея
омуртка ~ омыртка	позвонок
ос ~ оос	рот
өкпө	легкие
өөч, өрөчө	пищевод
өт, өт кабы	пузырь желчный
саал ~ сагал	усы, борода
эрин саал	усы
ээк саал ~ ээк сагал	борода
сабар	палец
ады jок сабар, куба чечен, обо чечен	безымянный палец
ортон сабар, ортон мерген	средний палец
ус сабар, сокол, бажы мерген, бажы кырлу	указательный палец
чычалык, чычалкай, чычайак, биче бебей	мизинец
эргек, башпарак, бал баатыр	большой палец
сан	конечность
саңгыт	место под ухом

серкенек книжка (часть желудка)
сөөк кость
сөөл бородавка, мозоль
сүйе кабырга нижиее хрящевое ребро
таанак ~ таганак, өжин ~ өжүн ключица
такпыш, јаактың сөөги челюсть
такым подколенная ямка
тамак горло, глотка
тамактың бези миндалина, миндалины
таман ступня, стопа
тамыр вена
чичке тамыр капилляр
танак үйди ноздри
таңдай нёбо
телүүн ~ телүн селезенка
тере, эди кожа
тизе ~ тийзе колени
тил язык
тилдиң балазы язычок
тиш зуб
азу тиш клыки
алын тиш, удура тиш, эжик тиш, ат тиш передние зубы
јаак тиш коренные зубы
кежик тиш резцы
сүт тиш молочные зубы
түп тиш зуб мудрости
томык коленная чашечка
торсык берцовая кость
төбө, чокы макушка, темя
төңмөк ~ төңбөк бедро
төш, көгүс / көкси грудь
тумчук нос

тумчуктың үйди ноздря
тырмак ноготь
уйкан поджелудочная железа
уча / учазы, сооры таз, бедро
уча сөөк тазовая кость
учук, јаткан жила
ээн учук сухожилие
үйе сустав
чаанчак ~ чаңчак, чаганак ~ чаканак локоть
чач волосы
чоңчой пятка
чыкпыт ~ чыксыт ~ чыкчыт, саамай висок
чырыш морщина
шакшак пястные кости
эмчек, көгүс молочная железа, грудь
эрин, эриндер губа, губы
алын эрин нижняя губа
үстиги эрин верхняя губа

СҮТТЕҢ ЭТКЕН АШ-КУРСАК
МОЛОЧНЫЕ ПРОДУКТЫ

ааpчы ~ арчы творожная масса (после перегонки)
јаш арчы свежая творожная масса
кургак арчы сушеный творог
абарат ~ абрат, суйук сүт абрат, обезжиренное молоко
айрак, чеген кисломолочный продукт
аракы молочная водка
ачыткы, көнөргө закваска
бојо творожная масса с сывороткой

быштак ~ пыштак	сыр (белый, домашний)
иримчик	творожная масса (кислая) после перегонки айрана
каймак	сливки, сметана
көбүк ~ көбик, бышкан	пенка (из кипяченого молока)
каймак	
көөрчөк	смесь чегеня и свежего молока
курут	сырчик, твердый сыр
ыштаган курут	копченый сыр
өрөмө	топлёные сливки
прастак	простокваша
саамал	кобылье молоко
сарју, сарымай	масло
кадыкту сарју	смесь топленого масла и сушеного творога
сары сарју	топлёное масло
сарзу ~ сарсу	сыворотка
сары сарју	топленое масло
сүспе ~ сүспө ~ сүсме	соленый творог (жарят на мясном бульоне, добавляют в перловый суп)
(мүнге каарган тусту аарчы, көчөгө кожор)	
сүт	молоко
ачыган ~ ажыган ~ ачыкалан сүт	кислое молоко
куура кайнаткан сүт	топленое молоко
тер ~ теер (айракка сүт уруп ийзе, үстине чыга берген көөрчөк)	свернувшаяся масса (при добавлении молока в айран)
тоор ~ тордо	осадок от вытопленого масла
уус, ус сүт, урак ~ ураак	молозиво
үс	жир
сары үс	топленый жир

чейдем-ботка	похлёбка
чый каймак	сметана (из сырого молока)
эјигей ~ эјей ~ эјаай	творог из молозива

ЭТТЕҢ ЭТКЕН АШ-КУРСАК
МЯСНЫЕ ПРОДУКТЫ

баар ~ боор ~ поор ~ буур ~ пуур	печень
бөөрөк ~ пөреак	почки
јайаалык, учаның јуулары	окорок
јал (аттың)	жир загривка (конский)
јилик ~ јиилик	костный мозг
јөргөм	плетёная колбаса (из пластов желудка и нутряного сала, сплетенная кишками)
јумур	рубец
јумурдың каны	вареная кровь в рубце
јуу	сало
ичее-карын ~ ичаа-карын	внутренности
казы	колбаса из нутряного конского жира и мяса
кан	кровь
кан, ичееге урган кан	кровяная колбаса
карта	прямая кишка лошади
карын, уча	брюшина
карын јуу	нутряной жир
кемирчек	хрящ
керсек ~ кеерзек, көрзең ~ керсең	трёхслойная грудинка (мясо, сало, шкурка)

куртак (курган эт)	жареное мясо
кыйма, карта (аттың)	толстая кишка, начинен-ная потрохами
мөөн	слепая кишка
мўн	бульон
кара мўн	бульон постный
эттў мўн	мясной бульон
өкпө ~ өкпа	легкие
өкпө-буур	ливер
сыксырма	оставшаяся жидкость от собранного нутряного жира
уча	мясо с задней части
учук	сухожилие
ўс ~ ўўс	жир
тоңыс ~ тоңўс	замороженный жир
чандыр	паховое мясо
чел	пленка с мяса
челге	вяленое мясо
чучук	конская колбаса
эт	мясо
азый эт	залежалое мясо
арка эт ~ арканың эди, учадың эди	мясо со спины
јалмаш эт	мясо с бедра
јодо эт	мясо с голени
јаш эт	свежее мясо
кааран эт ~ каарсалган эт ~ кааркөйөн эт	жареное мясо
кадырган эт	вяленое мясо
кайнаткан эт ~ кайнаткөйөн эт	вареное мясо
кургаткан эт, кургак эт	сушеное мясо
мойын эт ~ мойын эди	мясо с шеи
толгогон эт ~ толгокөйөн эт, тарткойгон эт	крученое мясо (фарш)

чый эт ~ чий эт,	сырое мясо
ыштаган эт	копчёное мясо
эттў лапша	лапша с мясом
эттў пирок	пирог с мясом
эттў суп	мясной суп

ЈЕРДИҢ ЎСТИ
ЛАНДШАФТ

ажу	горный перевал, хребет
ажыт	преграда, препятствие
айаң јер	лесная поляна на высокогорье
айры	разветвление, развилка
ак	ровная местность, безлесное место
арал, агаш аразы	лес
арка јаны, тескей јаны	северный склон горы
арка (јер)	склон, хребет
арт (арты)	невысокий перевал
баткак јер ~ бадалгак	трясина, топкое место
бел	широкий низкий перевал
белтир ~ белтиреш, кожоот	место слияния рек, перекресток, скрещение (чего-либо)
... (дың) бириккен јери	
борјоң	солончак
боочы	перевал (невысокий, длинный)
јалаң	поле, долина, луг
јалбак	безлесая часть горы
јарат	берег
јарык	ущелье, трещина
јеңгес, јеспек ~ јееспек	мох
јер, телекей ўсти	земля, страна, мир

јик	ложбина
јиткек, баткак	топь
јол	дорога
јул	ложок с водой
јуҥ јер	целина
јуҥ, кыртыш	дерн
јуука	овраг, ров
јыра	балка, ров
јыш арка	труднопроходимый лес
ирим	водоворот, омут, пучина
кају ~ кајуу	предгорье
кайа, кайа таш, јылым	скала, утес
кайыр јер	крутое скалистое место
капчал јер	ущелье
кечӱ	переправа, брод
кобы ~ кообы	лог
кожоот	приток
корум	груда камней, осыпь
корумду јер	каменная россыпь
көжөө таш, кезер таш	каменная стела
көл	озеро
көлөөн	лужа
көчкө (таш), козыр ташту јер	камнепад
кујур	солончак
кумак	песок
кыр	гора
кырлаҥ јер	косогор
меес (јер), күнет јаны	южная сторона горы
обоо таш	сакральная груда камней
оро	яма
ортолык	остров

өзөк	долина, ложбина
өөн таштар	груда камней, курган
сай	галька, щебень, песок
сас	болото
суу, агын суу	вода, река
аршаан ~ ардан (суу)	целебный источник, родник
кара суу	чистая, родниковая вода
кожаат суу ~ кожого суу	протока реки, приток
суунын қолы, суунын айрызы	рукав реки, рукав
тоҥмок суу	родниковая вода
тайга	гора, покрытая густым лесом
талай	море
таскыл	высокая гора без леса
таш	камень
тебее	зимнее пастбище
теҥис	океан
тепсеҥ, јалбак јер	плоскогорье
той балкаш	глина
сооргыш, баткак	трясина
тоозын ~ тоосын, тобрак ~ тобырак	пыль
төҥ	горка, бугор
төҥөзөк	пень
төстөк	бугорок
тӱжӱм јок јер	неплодородная земля
тӱҥке	кочка
учкак јер	крутое место
ӱлји	трясина
чалбаа	маленькая лужа
көлөөн, көөлмөк	глубокая, тихая заводь
чөл	степь
тас чөл, ээн чөл	пустыня
чыгыт	выход
[illegible] чыгыды	исток реки

чыдырман	непролазные заросли
чытпа јер	гуща леса
ыйык	сопка, пик (священный)
эдек	подножие
кырдыҥ эдеги	подножие горы
элесин ~ элезин	мелкий песок

КҮННИҢ ААЙЫЛА КОЛБУЛУ СӨСТӨР
ПОГОДА И СМЕЖНЫЕ ЯВЛЕНИЯ

булут	облако, туча
чыдырман булуттар	перистые облака
јаар, түжер	(вы)падать, идти (об атмосферных осадках)
јааш, јаҥмыр	осадки, дождь
јүзаа	ливень
табына јаар јаҥмыр, јут	затяжной дождь
тоҥырар, соок јааш	холодный дождь
јымыраар јааш	моросящий дождь
тыбыраар, табырлап јаар јааш	накрапывающий дождь
тымык ~ тымсык, араай јааш	тихий, мелкий дождь
тыҥ јааш	сильный дождь
ургуи јааш	проливной дождь
учы кыйузы јок, үзүк јок јааш	непрерывный дождь
јейкын, чырым	наледь
јалкын	молния
аш быжырар јалкын	зарница
јалкындаар, јалтылдаар	сверкать (о молнии)
јаҥылга	эхо
јирбилјин	туман от весеннего таяния снега
јыбар	легкий прохладный ветер

јылу ~ јылуу	теплый
јылымык	тепловатый, слегка теплый
јымырсык	морось
исү ~ изү ~ изүү	жара, жаркий, горячий
кар	снег
јаан эмес кар, огоош кар, кичинек кар	небольшой снег
јашкар ~ јашкан, карлу јүсее, сугар (суулу кар)	мокрый снег, снег с дождем
јымжак кар	мягкий снег
көбү кар	пушистый снег
кургак кар	сухой снег
пыскак кар	пороша
үбүр, огош кар, оок кар, чарак кар	мелкий снег
чоокыр кар, јаҥы јааган кар	снег-крупа
	только что выпавший снег
күн, күннiҥ аайы	погода
айас күн, ачык-айас күн	ясная погода
булутту күн, бүркек күн	облачная погода
бүрүҥкүй күн	пасмурная погода
јаашту күн	дождливая погода
јут-јулакай	ненастье, ненастная погода
изү күн	жаркая погода
каан күн	ведра, очень ясная погода
салкынду күн	ветреная погода
серүүн күн	прохладная погода
соок күн	холодная погода
чыкту күн	сырая погода
кызу, каан	сильная жара
кызыт-, кызыдар	палить, греть, накалить
күкүрт	гром

күрт ~ көртүк	сугроб, занос (снежный)
кыркы	лёд, град
кыруу ~ кыру, карданг	иней, изморозь
мөндүр	град
таш мөндүр, мырчак, тош	град крупный
чарак мөндүр, чарак кар	град мелкий, крупа
сөөк ~ суук	холод, мороз
саруун	прохлада, прохладный
тайгак, тошоң ~ тожоң	гололедица
таң, таңдак	заря
тоң	мерзлый
тоң-, тоңор	мерзнуть, зябнуть
тоңдок	наст, заморозки на почве
тош	лед
туман, јердиң буузы	туман, дымка
чалын	роса
чарчаар	замерзать

САЛКЫННЫҢ БҮДҮМДЕРИ
РАЗНОВИДНОСТИ ВЕТРА

јерголјин, карды кадыра согор салкын	поземка (вьюга с низовым ветром)
јеткен	буря
күүун	вихрь
шуургандаар	мести, вьюжить
салкын	ветер
түүнек ~ түгенек	смерч
шуурган	вьюга, буран

шуура согор салкын	ветер, образующий сугробы
эзин	ветерок
эспек (јылу, араай салкын)	теплый слабый ветер

ТЕҢЕРИ, АК-АЙАС
НЕБЕСНАЯ СФЕРА

ай	луна, месяц
ай карыкканы	затмение луны
јаңы ай	молодая луна
толун ай	полная луна
эски ай	старая луна
Айгыр	Сириус
Алты-каан	Кассиопея
Алтын Казык	Полярная Звезда
јылтыс ~ јылдыс	звезда
јер-телекей	вселенная
Јети каан	Большая Медведица
Игистер	Близнецы
Кардың јолы (темдеги: көп болзо, карлу кыш болор)	Млечный Путь
күн	солнце
күн карыкканы	затмение солнца
Мечин Јылтыс	созвездие, Плеяды
Өскүс Уул, Өгүс солоңгы	созвездие Тельца радуга
Таң Чолмон	Венера
теңгери ~ теңгеари	небо
Үкер, Чогун, Кичү Јети-каан	Малая Медведица
Үч Мыйгак	созвездие Орина
чок јылдыс	комета
чолмон	планета, созвездие
Энгир Чолмон	Марс

ӨЙ, ӨЙДИҢ КЕЗИМИ. ЫЛДЫҢ ӨЙИ
ВРЕМЯ, ОТРЕЗКИ ВРЕМЕНИ. СЕЗОНЫ

ай	месяц
бүгүн	сегодня
јай	лето
јас	весна
јыл	год
кече	вчера
конок	сутки
күс	осень
кыш	зима
өй	время
талтүш	полдень
јарым түш	пол дня (половина дня)
тан эрте	на заре
түн	ночь
түш	день
эңгир	вечер
эртен	завтра
эртен тура	утро, утром

ӨЙДИҢ ӨДӨРИ
ПРОТЕКАНИЕ ВРЕМЕНИ

Бу јуукта, удабаан	недавно
Бу ла өйдө	именно в это время
јаан удабаган	не так давно
јаңы ла	только что
мынаң өзө	до этого
өзө – өтөө	раньше
туругза өйдө, эмди	сейчас
туругза ла, эмди ле	прямо сейчас

ЫЛДЫҢ ӨЙЛӨРИ
ВРЕМЕНА ГОДА

јай	лето
јас	весна
күс	осень
кыш	зима
өткүш	**прохождение (зенит)**
јаскы өткүш	весеннее равноденствие
сары өткүш	осеннее равноденствие
суу-сай	летнее солнцестояние

АЙЛАРДЫҢ АТТАРЫ
НАЗВАНИЯ МЕСЯЦЕВ

ай	месяц
кочкор ай, чаган ай	январь
улу суук ай, кочкор ай	февраль
күчү суук ай, тулаан ай	март
тулаан ай, кандык ай	апрель
күүк ай	май
өөлјин ай, кубуй ай, қичү изү ай	июнь
кубуй ай, јаан изү ай, кеен изү ай	июль
кojур ай, јайчы куран ай	август
үлүрген ай, сыгын ай	сентябрь
күчүрген ай, үлүрген ай	октябрь
куран ай, күчүрген ай	ноябрь
сыгын ай, кышкы куран ай	декабрь

ЫЛДАРДЫҢ АТТАРЫ
НАЗВАНИЯ ГОДОВ

Јаңы јыл	Новый год

Чычкан жыл	Год мыши
Уй жыл	Год коровы
Бар жыл	Год тигра
Коён жыл	Год зайца
Улу жыл	Год дракона
Жылан жыл	Год змеи
Ат жыл	Год лошади
Кой жыл	Год овцы
Мончок жыл	Год обезьяны
Такка жыл	Год курицы (петуха)
Ит жыл	Год собаки
Какай жыл	Год свиньи

ТООЛОМОЛОР
ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ

бир ~ пир	1	жирме	20
эки	2	одус ~ отуз ~ отус	30
үч	3	төртөн	40
төрт	4	бежен ~ бежиан	50
беш ~ пеш	5	алтан	60
алты	6	жетен	70
жети	7	сегизен ~ сегзен	80
сегис	8	тогузон ~ тогзон ~ тогузан	90
тогус ~ тогыс	9	жүс	100
он	10	мун	1000
он бир	11		

КАТ
ЯГОДА

агаш жиилек	малина
жер жиилек	земляника

жеспек кат	клюква
жиилек, кой жиилек	клубника
жодра, жумурут кат	черемуха
жыду кат	черная смородина
ийт көдөн	шиповник
казырган кат ~ казыранкат ~ казранкат, казылган, корумкат	черная кислица
кайын кат ~ кайанат	костяника
кара кат ~ карагат	голубика
кат, жилеек	ягода
кызылгат	красная смородина
тайа, тайа кат	жимолость
тегенек кат ~ теенек кат, тожыла	крыжовник
тийингат	брусника
толоно	ягоды боярышника
чычрана	ягоды облепихи

ЧЕЧЕКТЕР
ЦВЕТЫ

айу чач, челеме ~ чемене	ирис
ала чечек	анютины глазки
буланат ~ бланот	иван-чай, кипрей
баштык	венерин башмачок
кандык	кандык
кой чечек	ветреница
көк таман	прострел (подснежник)
күзүңги чечек	колокольчик
күкүрттинг чечеги	кукушкины слезки

күнкайлык, күнкаjы	адонис (стародубка)
күн чечек, өрт чечек	огоньки, купальница
саргай, чомыр	саранки, сарана
сары чечек, сүт чечек, быркырууш	одуванчик
састык сары чечеги	калужница болотная
тана чечек	ромашка
тегдалай	эдельвейс
топчыбаш	василек
тырнак өлөң	ноготки
чейне ~ чийне	пион (марьины коренья)

АГАШ, ЫРАА
ДЕРЕВЬЯ, КУСТАНИКИ

артыш	можжевельник
аспак ~ каспак ~ апсак	осина
беле ~ пеле	рябина
белеие ~ пелене ~ палан	калина
будак ~ быдак	сук, сучок
jабылка	яблоня
jемде, jумурут	черемуха
jейран ~ jойгон	пихта
ийт-мёдёй	шиповник
кайнег	береза
кара ыраа	карликовая береза
карагай	сосна
караана ~ каргана	акация
кёрёбёс кат	волчья ягода
кырым тегенек	чертополох
кырна, кыралынык	кизильник
кёбю	кедр

сугай	вереск
тайа	жимолость
тал	ива, тальник
ак тал	белая ива
кара тал	черная ива
куба тал	дымчатая ива
сары тал	желтая ива
суу тал	плакучая ива
тегенек ~ тенеек	колючка
терек ~ тереэк	тополь
тобого ~ тобоо	кедровая шишка
толоно	боярышник
төө тенеек	татарник
тыт	лиственница
үзүт агаш	бузина
чаал агаш	молодые деревья
чет	молодая лиственница
чиби	ель
чочогой	шишка
чычрана	облепиха
ыргай	крушина
эрмен агаш	дуб
ээне агаш	ольха

ӨЗҮМДЕР
РАСТЕНИЯ

айгыр сидиги	навозные грибы
арба	ячмень
арыш	рожь
аскырак ~ аксырак ~ аксирек	кукольник (чемерица)

балтырган	борщевик, дягиль, болиголов
балызын ~ палызын	кашкарка
баргаа ~ маргаа	бурьян
буудай	пшеница
јапа ~ јабаа	батун дикий
јапшан, ачу баргаа	полынь горькая
јерлик соона	дикий лук
кой јапа (койу, көп)	дикий лук (густой, много)
кой соона ~ кой согоно(чичкези)	дикий лук (тоненький)
эчки јапа (узун, чичке, ачу)	дикий лук (длинный, тоненький, острый)
јеспек ~ јееспек	мох
јоргонот, куманак	хмель
јыду (јытту) өлөң, көк чай	душица
ийнек көс, јылан јастык	молодило
ийт тырмак, убак	репейник
калба, јабаа	калба, черемша
кандык	кандык
каңгы	чабрец
кас таман	лапчатка
кендир, кендирбаш	конопля
кендреш	семена конопли
көк таман	прострел (сон трава)
көшүне ~ көжнө(ө), јышкын, сарапсын	ревень
кулузын, камыш	камыш
кулун өлөң	пырей
кулунчак	аконит
куманак	хмель
куксун согоно ~ буксун ~ уксум ~ ускум	дикий чеснок

кыйгак өлөң, сас өлөң	осока
кылганак, кыл өлөң	ковыль
кымыскайак, үйелү өлөң	щавель
кыңыргыс	кровохлебка
маңыр	слизун
мырч	перец
мырчак ~ мырчык	горох
ойоңгат ~ ойоңгот	потничковая трава
өлөң	трава, сено
соона ~ сооно ~ согоно	лук большой
сула ~ суула	овес
тамыр өлөң	подорожник
тараа ~ тараан	просо
тарат, кыбый	хвощ
убак ~ уак	лопух, репей
үрбелјин	багульник
чай өлөң	зверобой
чалкан, чалканчак	крапива
чолбук ~ чолбык, кылбыш	бадан

ЭДИЛГЕНИҢ ГЛАГОЛДОРЫ
ГЛАГОЛЫ ДЕЙСТВИЯ

ажар	переходить, упасть через что-либо
алар	брать, взять
барар	идти
басар ~ базар, јүрер	ходить
берер	давать
бичиир, чийер	писать
јиир, ажанар	есть, кушать
јудар	глотать, выпить залпом

jүгүрер, качар	бегать, бежать
jыгылар,	падать
калыыр	прыгать
кезер	резать
кезер (өлөңди)	косить (сено)
күзер	остаться на осень
маңтадар	скакать (верхом)
ойноор	играть
салар	класть, положить
саларер ~ саларар	уходить
согор	бить
согушар ~ согужар, уружар	драться
токпоктоор	колотить
тудар, ала койор	хватать
тургузар ~ тургусар	ставить
түжер ~ түшер	спускаться
тырлаңдаар ~ тырлаар	дёргаться
чабар	ударить
чачар, челир	бросать
чикперинер	собираться (в дорогу)
чыбалаар	кидать (камнем)
чыбыктаар	стегать, бить розгами
чыгар	выходить

ААЙЫН ТЕМДЕКТЕЕР ГЛАГОЛДОР
ГЛАГОЛЫ СОСТОЯНИЯ

арыыр, арыктаар	худеть
jадар	лежать; жить
jооноор, семирер	толстеть

jүрер	ходить
калаар	слегка опьянеть
карыыр	стареть
орыыр	болеть
отурар	сидеть
өлөр	умирать
сакыыр	ждать
сананар	думать, помнить
сагышына кирер	вспомнить
терлеер	потеть
тоңгор	мерзнуть
торолоор	голодать
турар	стоять
уйгунар	просыпаться
уктаар ~ уйуктаар	спать
чочыыр	испугаться, опешить
чыгар	родиться
эсирер ~ эзирер	опьянеть

КҮҮНИН ТЕМДЕКТЕЕР ГЛАГОЛДОР
ГЛАГОЛЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ

адаркаар	гордиться, гнушаться
алаңзыыр, арлык-берлик болор	колебаться, сомневаться
ачурканар	горевать, горячиться
ачынар, калjурыыр	злиться, сердиться, досадовать
былганар	бушевать
jажыдар ~ jайзыдар ~ jачыдар	нежить, ласкать

јалтанар	бояться, не осмеливаться
јарбынар, тарынар	обижаться
јескинер	брезговать
јууланар, чалбалаар	бушевать
јымшаар	смягчиться
ишенер ~ иженер	надеяться
кайкаар	удивляться
кайкадар	удивлять
калактаар	причитать
калјурыыр	ожесточаться, гневаться
калтыраар, сиркиреер	дрожать
карындаар	жалеть
катқырар	смеяться
кемсинер, эби јоксынар	смущаться, стесняться
килеер	заботиться
конудаар	жаловаться
коптонор	доносить
коркыыр	бояться, пугаться
кородоор	горевать, убиваться
корыыр	защищать
күйүнер	завидовать
күлүмсиренер	улыбаться
күйи једер	влюбиться
күнүркеер ~ күнүзер	ревновать
кијыгы курыыр	нервничать
кийиираар, чакпыраар ~ шакпыраар	суетиться
кысканар	жадничать
накатыыр ~ наказыраар, өчүркеер	злорадствовать

мактанар	хвастаться
оморкоор	гордиться
өкпөрөөр	волноваться
өксөөр	рыдать
санааркаар ~ санаар	грустить, унывать, переживать
силкинер, сырланар	трястись
сиркиреер, тыркыраар	дрожать
сүрнүгер, санаркаар	печалиться, унывать
сүүнер	радоваться
сүүр, јакшы көрөр	любить
сыктаар	уросить, ныть
таңыркаар	интересоваться
теркеер, сайыркаар	воображать
тоор	уважать
тың сүүнер	восторгаться
уйалар	стыдиться
чалчыыр, чугулданар	негодовать
чечеркеер, тилеркеер	острить, красноречить
чочыыр	вспугнуться, растеряться
чөкөөр	разочароваться
чүмеркеер	высокомерничать, важничать
шыралаар, кыйналар	страдать
ыйлаар	плакать
эди-каны кайнаар	кипятиться
эп-јоксынар	чувствовать себя неловко
эренгистелер	сомневаться, колебаться
эригер	тосковать, скучать
эркелеер	ласкать

ТӨРӨӨН-ТУГАНДАРДЫН АТЫ
ТЕРМИНЫ РОДСТВА

аба́а ~ аба́	брат отца
абы́йна ~ абзне	жена брата отца
ада́, ааја	отец, папа
ака́	брат старший; дядя по отцу
акту́ палам́, бойымнын палам	родной ребенок
бала ~ пала	ребенок
јаш бала	грудной ребёнок
бала јок	бездетный
балам́	мой ребенок
балазынын балазы, баркы	внук
јаанак	бабушка (по отцу)
јеен	племянник, племянница (от сестры); внук (от дочери)
јуук төрөөндөр	близкие родственники
каны јангыс төрөөндөр	кровные родственники
караан	старуха, бабушка
карындаш	младший брат; племянник; племянница (от брата); двоюродный брат со стороны отца
кожо чыккан аказы	родной старший брат
кожо чыккан карындажы	родной младший брат
кызычак ~ кысычак ~ кичек, кыс бала	девочка
кыс	дочь

кызым, онын кызы	моя дочь, его дочь
огоош карындажы	младший брат
огоош сыйны	младшая сестра
өй ада, өөй	отчим
өй, төрөөн эмес	неродной
өй аказы (карындажы)	сводный старший брат (младший)
өй кыс	падчерица
өй уул	пасынок
өй эјези	сводная сестра
өй эне	мачеха
өскүс ~ өксүс	сирота
пөлө ~ бөлө, чааны	двоюродный брат или сестра
сурас	незаконнорожденный
сыйын	младшая сестра, младшая двоюродная сестра (со стороны отца)
таай	брат матери, дядя по матери, двоюродный брат со стороны матери
таай эје ~ тай эје	сестра матери (старшая и младшая), двоюродная сестра со стороны матери
тайда (таай ада)	дедушка (по матери)
тайна (таай эне), тайнак	бабушка (по матери)
тороөндөр ~ төрөгөндөр	родственники
төрөөндү, төрөөн-туганду, төрөөндөрлү	имеющий родственников
тукум, ук	порода
угы-төзи, өбөкө, јаандар	предок

улу тәйә	прабабушка
усаал төрөөндөр, ыраак төрөөндөр	дальние родственники
уул	сын
уулым, оның уулы	мой сын, его сын
улу ада ~ улда ~ (у)улдак	дедушка (по отцу)
улу уулдак	прадедушка
чаңылар	дети двух сестер
ылаа бала, јаш бала, јаңы чыккан бала	новорожденный
эје	старшая сестра, сестра со стороны отца
эје(лөр)	тетя, (тетушки)
экчи	наследник
эне	мать
киндик эне	женщина, перерезавшая пуповину

АЛЫШКАНЫ АЖЫРА СӨСТӨР
ТЕРМИНЫ РОДСТВА ПО БРАКУ

абызандар	сношеницы (снохи между собой)
айрылыщкан, айрылган (кижи)	разведенный (человек)
айыл-јурттуу кижи	семейный человек
ака(зы), өгөөнниң аказы	деверь
баја	свояк (муж сестры жены)
бала чыгарбаган эмяан, туңуй	бездетная женщина
бүлө, айыл-јурт	семья
бойдок, кижи албаган	холостой

јеңге	жена старшего брата; жена дяди (по отцу)
јесте	муж старшей сестры; муж сестры отца
јурчы ~ чурчы	младшие брат (свояк) или сестра (свояченица) жены
кайны, кайын ада	тесть, свекор
кайны, кайын ака (өбяан)	старший брат жены (шурин)
кайын эјелер, кудалар	старшие сестры жены
кайын эне	теща, свекровь
караан эмеен, караан, карганак	старуха, бабушка
караан, карган өбяан	старик
келин	невестка, сноха
келинду	имеющий сноху, невестку
кенје, кактанчы, очы бала	последний ребенок, последыш
өгөөни јок эмяан	незамужняя женщина
кичу пала, јудулук	самый младший ребенок
куда, кудалаш	сватовство
кудагай, кудагыйлар	сватья (мать невесты, жениха, их пожилые родственницы)
кудалап барган эмяан, кудачы	сваха
куда(зы)	сват (отец невесты, жениха, их пожилые родственники
кудалар	сватовья (молодые родственники жениха или невесты)

куру, кургак эмяан; эркеник (эмяан)	замужняя, но не рожавшая детей женщина
күёү	зять; муж младшей сестры
бөбөгбы ~ өбөбби ~ бгөбы ~ ббяан; ээр (кижи); эш	муж, супруг
ббяанду эмяан, эки бар эмяан	замужняя женщина
ббяаным ~ ббөбөним ~ бгөбым, ээрим, эжим	мой муж
салт келин	не рожающая женщина
таай јенге ~ таајенге	жена дяди (по матери)
туя келин	вдова
туи ядла, тунгыш бала, баштапкы пала	первенец
үй кижи; эмяан ~ эмеен	женщина
эје(зи), бгөбнинин эјези	золовка
эмяан ~ эмеен ~ эмеген; үй (кижи)	жена, супруга
эмяаным, үйим	моя жена
эр кижи; обяан ~ бөбөм ~ бгөбн ~ ббөгөн	мужчина

КИЖИНИҢ КЫЛЫК-ЈАҢЫ, ТЫШ-БҮДҮМИ
ХАРАКТЕРИСТИКА ЧЕЛОВЕКА

ашкынак	завистливый
достук	честный
жаман	дурной

арык, тороо ~ торо, торолјык	худой, худощавый
астамчы	экономный
ачап	жадный
ачык-јарык	открытый, искренний
ачына	алчный
ачынчак	сердитый
баштак	шаловливый, озорной
бийик, узун ~ узуун, сынгыр	высокий
билеркек	заносчивый
боду	вялый, апатичный
бөкө, чакту, күчтү	сильный, крепкий
букчук ~ бокчок ~ бокчак, энчек	сутулый
буурзак ~ боорзок	добросердечный
јалакай, јачу	добрый, ласковый
јалјыр	неловкий
јалку, сүскенек јок	ленивый
јалтанбас	смелый, храбрый
јаман киши, јаман кылыкту киши, кылыгы јаман киши	плохой человек, человек с плохим характером
јапсык	льстивый
јапшынчак, чаптык, кыјыкту	привязчивый, надоедливый
јобош, араай ~ арай, јүлтек	тихий
јоон, семис	толстый
јөй	безнравственный

јөптү, төп, јобош	скромный
јут ~ јудаҥ, јолјыр, шалыр ~ чалыр	неряшливый
јумшак	мягкий
иштеҥкей ~ иштемкей	трудолюбивый
кадык, су-кадык	здоровый
казыр	свирепый
какылдак	старательный
калју	бешеный
капшуун	энергичный, быстрый
карам ~ кадраҥ, керик, кырык чыгарбас	скупой
кату	суровый, твёрдый
кезем	грубый, резкий
кей	ветреный
келеҥей ~ келей	картавый
кемзинчек	застенчивый
керишчеҥ	скандальный
керсү	мудрый
кестенкей	осторожный
киленҥкей ~ килемкей	жалостливый
кичеенҥкей ~ кичеемкей	старательный, бережливый
кичинек сынду, огоош	маленького роста
кол билбес	немастеровой
копчы	ябеда
коркок ~ корчок ~ чоркок, бокок	горбатый
коркынчак ~ коркунчак	трусливый
көгүстү	духовный
көдүртке, өлмөдик	захиревший, чахлый

көризиндү	видный
кунукчыл ~ куныкчыл	грустный
куныкпас	неунывающий
куучынчы	общительный
күйүнчек, ичи күйгек, ичкирим	завистливый
күндүчи	гостеприимный
күнүзек	добродушный
күркет	очень грубый
кыйамат, тура тарткыш, тескери мус	вредный
кыйгас	нелюдимый
кыска, јабыс, огош сынду, кыска сынду	низкорослый
мактанчак, көөрем	хвастливый
мылјы	размазня
нак	дружный
нетее	ленивый
ойынчы	влюбчивый
омок	бойкий, живой
оору, јоболду	больной
өкпөлөнчөк	вспыльчивый
өктөм	вспыльчивый
өчөш, тескери, кедаа ~ кедер	упрямый
сагышту, санаалу	умный
сергек, седеҥ	бодрый
согушчаҥ	драчливый
соксоо, амай ~ аамай, тенек, сагыш јок, кал	глупый, безумный
сүүнчилү	веселый
тас, тас башту, калјан	лысый, плешивый

тенек глупый
тилгерек языкастый
токыналу спокойный
төп, керсӱ серьезный
туйук, туйуксу замкнутый
турумкай стойкий
тӱлей, укпас (кулагы), **ӱскер** глухой
тӱнгзӱк молчаливый, угрюмый
тӱнтерик, куучындашпас неразговорчивый
тың, сергек, катан крепкий
уйалбас бессовестный
уйалчак ~ уйалчаң застенчивый, стыдливый
уйан слабый
унчукпас, jӱлкӱк молчаливый, неразговорчивый
урушчаң скандальный
чагы jок бессильный
чаланг неловкий
чалбыр, чаланг ~ чалбаң неряшливый, неопрятный
чулмус ~ шулмус бойкий, шустрый
чыдамкай, чыдым выносливый
чыданыкпас ~ чыдашпас нетерпеливый
чыйрак ловкий
чындык верный
шапылдууш болтливый
шокчыл пакостливый
шулмус шустрый
эпчил ловкий
эркe, jымжак, jайзу нежный

КИЙИМ
ОДЕЖДА

алу мех
jака воротник
jеңг рукав
jикпе юбка
jудурма обшлага, манжеты
илбек ~ илмек вешалка
кajы отделка чегедека
каптал верхняя одежда в виде халата
кийим, кеп-кийим одежда, национальная одежда
jайгы кийим летняя одежда
jаңы кийим новая одежда
jаскы кийим весенняя одежда
ич кийим нижнее бельё
кышкы кийим зимняя одежда
тыш кийим, сырт кийим верхняя одежда
эски кийим старая одежда
көгӱспек безрукавка
көйлөң ~ көлөң платье
кур пояс (3-4 м однотонной ткани
кыйу канва (одежды)
мелей рукавицы, варежки
некей шуба
өмӱр пола
сырмал стеганое пальто
тере шкура
тон пальто, шуба

јабу тон	стёганое материей пальто (дарят матери жениха)
јакы тон	доха
јаргак тон	шуба из облезлой шкуры
јары тон	шуба из необработанной шкуры
такы (тон)	шуба из козьей шкуры
тере тон	кожаное пальто
тӱк	шерсть
уштук	манжеты (прикрывают кисть руки)
чамча, көйлӧҥ ~ көлӧҥ	рубашка
ич чамча	нательная рубашка
сырт чамча	верхняя рубашка
чегедек ~ чеедек	длинная женская безрукавка (традиционная национальная одежда)
чекпен	лёгкое шерстяное пальто
чуба	чегедек с рукавами (носит вдова)
чучу-мандык	шелка
штан, шалмар ~ шалмыр	штаны
ич штан	нательные штаны, кальсоны
ычкыр	шнур в штанах
эдек	подол

ӦДӰК
ОБУВЬ

акпыт ~ акпут	задник на обуви
коныч ~ кончы ~ кончык	голенище
ӧдӱк	обувь

аҥ бышкак (бычкак) ӧдӱк	обувь из оленьих лапок
көм ӧдӱк (уктаган ӧдӱк)	обувь с войлочным чулком
тере ӧдӱк	кожаная обувь
туп ӧдӱк (орус тере ӧдӱк)	фабричная кожаная обувь
тӱлкӱ бычкак ӧдӱк	обувь из лисьих лапок
чири ӧдӱк	обувь из дубленой кожи (коровы, оленя)
шалду ӧдӱк	нарядная женская обувь
пашмак ~ башпак, тегин ӧдӱк	башмаки
пыйма ~ пийма ~ мыйма	валенки
сопок, кату ӧдӱк	сапоги
таман	подошва
тумчук	носок
ук	чулки из войлока
ултаҥ	подошва
чарык	сапоги с кожаным носком и ступней и суконными голенищами
чоҥчой	каблук

БӦРӰК
ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ

арчуул, плат, кыйры	платок
бӧрӱк ~ пӧрӱк, кепеш	шапка
болчок бӧрӱк	круглая шапка
бӧс бӧрӱк	шапка из ткани
ыбыткы бӧрӱк	шапка треугольником назад
сураан бӧрӱк	шапка из ягнячьей шкуры
чури бӧрӱк	папаха (из черной мерлушки)

талбаҥ бөрүк	ушанка
тийиҥ бөрүк	беличья шапка
тооргы бычкак бөрүк	шапка из лапок кабарги
түлкү бычкак бөрүк	шапка из лисьих лапок
шүлүзүн бычкак бөрүк	шапка из лапок рыси
јалаа, чачак	кисточка на шапке
камду	лента (полоска) из меха выдры
мичи	шёлковая кисть на шапке
чачак (торко)	кисточка (шёлковая)
чиҥмери	полоска из парчи или шёлка

ЈАЗАЛДАР
УКРАШЕНИЯ

алака	верхняя плоская часть печатки-перстня
бел	пряжка
белек	обручальное кольцо
белдүш	плетёный девичий пояс
билектүүш	браслет
јиҥји, кичик јиҥји	бусы
јүстүк	кольцо
јыламаш	раковины каури
кепеш ~ кепееш	перстень
кобукчы ~ кобыкчы	браслет из меди
куйка	овальные шары (с медными или серебряными петельками с обеих концов)
сакалы	украшение на косы
сырга	серьги

тана	перламутровая пуговица (большая круглая)
тебиске	девичья заколка
тепшүүр	булавка
топчы	разноцветные пуговицы (маленькие круглые)
шаҥкы	украшения на косы
шалтырак	1) детский оберег на спинной части одежды 2) погремушка из острогала

АЙЫЛ-ЖУРТ
ЖИЛИЩЕ, ПОСТРОЙКИ

азырткыш	палка с крючком (им снимают котел с огня)
айак	чашка
агаш айак	деревянная чашка
шаајыҥ айак	фарфоровая чашка, пиала
айак-казан	посуда
айрууш	вилы
айыл ~ аль, агаш айыл, јурт	юрта, дом
аланчык айыл	войлочная юрта невесты
алты (төрт) канат аль	шести (четырёх)угольная юрта
каза чобра айыл	коническая юрта, покрытая корой
киис айыл	войлочная юрта
оду айыл	маленькая юрта
чадыр	конусообразная юрта, покрытая корой дерева
чертпе	летний многоугольный домик

алгый (агаш көнөк) деревяное ведро

аптра, сундук, тор сундук

аркыт кожаный сосуд для айрака

артпак две жерди с решёткой для сушки курута

арчымак переметная сума

ат кашаа, аттың кажаазы (чуланы, чедени) конюшня

аткыс деревянная решетка над очагом

бакрас (огош казан) казанок (маленький)

балыштоп ~ балштоп бутылка

баспак ~ паспак ручной жернов

баштык мешочек, торба

борбуй кожаный сосуд (из кожи задних ног животного)

булгууш ~ булгуш деревянная мешалка с шерстяным наконечником (им жарят ячмень)

бычак нож

бышкы взбивалка

јабуу ~ јабынты ~ јабыткы ~ јабынчы, байхан крыша, навес

јайлу, јайгы турлу летняя стоянка

јамдуур ~ јалмуур, чирбүүш веник

јаңыртык кайыр сундук для постельных принадлежностей

јапаш шалаш

јастык подушка

јурт, теремне ~ деремне селение, село, деревня

јууркан одеяло (из козьих или овечьих шкур)

илбек ~ илмек крючок

илирге ~ идирге (эжиктү) буфет, шкаф (с дверками)

каарчак ~ кайырчак сундук, ящик
комдой каарчак продуктовый сундук

кабай колыбель

казан казан, котел

кайла деревяная колотушка

какпак крышка

какпыш ухват

калбак ложка

калта кисет

канза курительная трубка

кап кожаный короб

кашаа ~ кажаан, чеден, сери, тебе хлев, загон

кебис ковёр, покрывало

кирее пила

комдый (темир-терс салар огош кайырчак) ящик для инструментов

көлкө (стенеде турар кебис) настенный ковер

көнөк ведро

көөш чугунок

көчөр кочевать

куургыш, куургыш казан казан для поджарки зерна

күзер осенняя стоянка

кыскаш щипцы

кышту зимняя стоянка

малта топор

маска молоток

одыш ~ одуш берестяная веялка

оорын ~ орын ~ ордын кровать

кулjалу агаш орын деревянная кровать, украшенная родовым тамгой

отургуш ~ отургыш стул

очок очаг

очоктың буды ножка треноги

очоктың саалы обод треноги

өргө ~ өргөө дворец

поскойтон поскотина

посоо ~ бозо(о) ~ бозого порог

саба кожаный бурдюк д/кумыса

сабат железное ведро

сабу ивовый прутик (взбивают шерсть)

сери, чеден, чулан, кажа загон для скота

сибирги ~ сибиртки метелка

сокы ступа, ступка деревянная

сокы бала пестик ступы

суску ~ сускы черпак, ковш

талкан ургыш короб для талкана (из бересты)

таар мешок

табак деревянное блюдо, тарелка для мяса

тагуур, такта, айак-салгыш шкаф посудный

тажуур кожаный сосуд для аракы

тебир войлок

тегек задвижка на двери

торсук кожаный сосуд (из кожи передних ног животного)

тепчи ~ тепши деревянное корытце для мяса (широкое низкое)

төжөк ~ төшөк постель

төр почетное место напротив входа в юрту

тура дом, изба, жилище

турлу, jурт стоянка

түүник ~ түүнүк ~ түнүк дымоходное отверстие на крыше юрты

түүс туесок

улаа основание юрты

чакы коновязь

чалгы, чапкы коса, литовка

чапчак кадка деревянная удлинённая

чара блюдо, большая чаша

челек кадка

чирдек напольный ковёр

чүчүк поварёшка

шибее крепость

шурум винокуренный аппарат

шыйра подпорка

эдрек приспособление для выделки шкур

эжик ~ эшик дверь

элек сито, решето

эскин деревянная веялка

ӨҢДӨР
ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ

ак, чаган	белый
боро	серый
јажыл	зелёный
кара	чёрный
көк, чаҥкыр	голубой, синий
куумай	бледный
куумай-көк	бледно-синий
куумай-кызыл	бледно-красный
күреҥ	коричневый
күргүл, куумай — күреҥ, кыскылтым, буурыл (мал)	бурый
кызыл	красный
сары	жёлтый

КУУЧЫНДАНАРЫНЫҢ ГЛАГОЛДОРЫ
ГЛАГОЛЫ ГОВОРЕНИЯ

айдар	сказать
айткылаар, көмөлөөр, калјурыыр	ругать, бранить
алтайлаар	говорить по-алтайски
балыраар	болтать
јалынар, сөстөөр, сүмелеер	уговаривать
јартаар	объяснять
калыраар	балабонить, пустословить
каралаар, коптоор	чернить кого-то
каргаар	проклинать
келтиреер, келегейленер	шепелявить

кимиректенер ~ кимиренер	бормотать про себя, бурчать
кокырлаар ~ кокурлаар, ойноор	шутить, подшучивать
коптоор	наговаривать
кудалаар	сватать
куучындаар	говорить, рассказывать
тыҥ куучындаар	говорить громко
кышкырар	кричать
кычырар, алдырар	звать кого-то
мадактаар	капризничать
орустаар	говорить по-русски
оспоктоор	сбивать с толку, не давать говорить
өткөнөр	передразнивать
өчөөр	обижать
сураар	просить, спрашивать
сурулаар	выспрашивать, искать
сүмелеер, сөстөөр	подговаривать
туктурылар ~ туктурулар	говорить запинаясь
тыпылдаар, капчай куучындаар	тараторить
унчугар	промолвить, откликнуться
челдиир ~ челдеер, ангдыыр	пилить, ругать постоянно
ченеер	испытывать
чылаар	допрашивать, расспрашивать
чымыранар ~ чымранар	шептать
шоодор	обзывать, вышучивать
шылаар, такып сураар, ченеер, оспоктоор	выпытывать

ЈЕРЛЕДИҢ АДЫ
НАЗВАНИЯ МЕСТНОСТЕЙ

Название местностей Улаганского района

Агыртаачы ойык
Ајалу
Айры таш
Айу бажы
Ак бажы
Ак бийик
Ак боом
Ак кобы
Ак өзөк
Ак таш
Ак тоҥыл
Аҥ мойны
Аҥ чеден
Ала каак
Алайак
Алтын тыт
Аракол
Арой
Артылаш
Ару
Арыкпай
Аскырак
Ат бажы
Атыр кол
Ачылу

Базырык
Байканду
Бак-балык
(Бакалу) Кайырлу меес
Балкаш
Балкашту
Балыктујул
Балыкча
Барыктайчы
Баспакту кайа
Батыр тези
Бектендӱ
Белибаш
Белтир
Берт боом
Бийик
Бийтӱ меес
Билӱ алаагы
Борсук ичеени
Бортуш
Бошко јурты
Бӧркӧдӧр
Буланду
Буланду (Ӱстӱ буланду)
Бӱӱре

Јаан айаҥ
Јайлу
Јалаҥ
Јалбак меес
Јалбак таш
Јар бажы
Јарлу
Јеле тыт
Јер айагы
Јолду
Јолду кат
Јололу
Јоон тыт
(Јул) Чакырым
Јӱдӱжек
Јӱткӱӱр
Јылан чадыры
Јыланду

Ийт јиир
Ийт кууган

Каа кујур
Каакту кат
Кадынду арка
Кадыр орык
Казан ойык
Калбаат
Калкак
Калтар өлөҥ
Кам тыт
Камчы меес
Капчал бажы
Кара арка
Кара болчок
Кара кујур
Кара мӧш
Кара төҥӱш
Кара төш
Кара тоброк
Кара тыт
Кату јарык (Кеме-кечӱ)
Кезек агаш
Келескендӱ
Кеҥи
Кермет
Керре чаан
Кирпич завод
Кодырлу кобы
Кош арка
Көжӧӧ таш
Көк айаҥ
Көк өзөк
Көрмӧстӱ
Көрӱктӱ
Крестӱ төҥ
Кујур бажы
Кујурлу
Кулааш
Кулузын
Куру буланду
Кускун уйазы
Кутбай
Куу төбӧ
Куу тыт
Кӱзӱ
Кӱнет
Кӱркӱре
Кызык таш
Кызыл мааны
Кызыл таш
Кызыл ӱзӱк
Кырамалу
Кыргызак
Кырсай

Манас
Манјылу
Межелик
Мойнолык
Мукур чиби

Ойык
Ор корым
Орто айры
Ортолык
Оспотон
Ош

Паспарта

Салкынду куйу
Самолет
Саратан
Сарлык бажы
Сарт агыш
Сары кат
Сары кобы
Серкенек
Сокор
Соонолу
Сору
Сӧӧктӱ тоҥ

Суу айагы
Суу айрыган
Сыгынду-катту
Сыны артылаш

Таакылу чадыр
Тайбулкы
Такылга
Талду
Талду агыс
Тарбаан
Тарбаанду кобы
Таш туру
Ташту кечӱ
Ташту куjур
Теке таш
Теректӱ
Тоojыҥ
Тоокой
Торгы тӱшкен
Тошту өзөк
Төҥ тыт
Төҥилик
Төө мойын
Төргӱн
Төстөк
Тужаар
Туралу
Туура ачык
Туура чиби
Тӱбӱреҥ
Тӱлкӱ уйазы
Узун меес
Узун токой
Улаган
Ӱкӱлӱш сööги
Ӱлелӱ
Ӱстӱ ӱзӱк

Чадырлу
(Чакпын) Оҥулу
Чакылу меес
Чаула
Чейнелӱ
Черет
Четтӱ кобы
Чибилӱ
Чодро
Чолушман
Чыдамал
Чычакай куjурт

Шалаш
Шыргайлу

Эки чиби
Эле туру
Эраан
Эскин чабар

Название озер и болот

Ак көл
Алтын-көл
Ара көл
Балыкту көл
Jажыл көл
Кejалӱ көл
Кой jик
Кой айаҥ
Колбокту көл
Көк көл
Көл бажы
Көл сöги
Курту көл
Куру көл
Куулу көл
Кылчанду көл

Санду көл
Сары көл
Сорлу көл
Терең көл
Терик көл
Тоojыҥ көл
Төштӱ көл
Тусту көл
Чалын көл
Чарааңду көл
Чичке көл
Чöйбöк көл

Название рек

Ак-суу
Аржан суу
Бакалу
Балыктуjул
Башкуш (Башкуш пажы)
Баштыгаш кара-суу
Jул
Кадыр кем
Кандайры (Аржан суу)
Кара кем
Кара суу
Кеме кечӱ
Көмӱрлӱ
Куйук-суу
Күркүре
Кызыл суу
Мööн
Сары сас
Суу-айагы
Суу аймак
Теректӱ jул
Тескей кара-суу
Тоҥмо суу
Чабыдар
Чакпын
Чолушман
Элдӱ кем

Название скал

Алтын-туу
Баспакту кайа
Кайа бажы
Кара-тоо
Кызыл кайа

Название тайги и гор

Батыр кол
Кабакту тайга
Карайгы
Таш кадаан (тайга)
Чичке кыр
Энее туру

Название логов

Каакту кат
Кодырлу кобы
Сары кобы
Тарбаанду кобы
Четтӱ кобы

Тексттер
Эр-јепселдиҥ аттары

1. **Ээр**
2. **Токым**
3. **Кеjим**
4. **Куушкан** — јаан аттыҥ бышкагынаҥ эдер, быжу, јалбак болор
5. **Колон**
6. **Чылбыр**
7. **Нокто**
8. **Ўйген**
9. **Ўзеҥги**
10. **Канjаа**
    алын канjаа
    кийин канjаа
11. **Армакчы**
12. **Салдарга** — ўйген уштылбас эттире jазаган буу
13. Эки **тош колоҥ**
14. **Чабы** колоҥ кардыла келип jат
15. **Комодорго** — тӧжиле jўрўп jат
16. **Кеjим** (эр кижидийи, ўй кижидийинеҥ аҥыланып jат)
    Эр кижидиҥ кеjими jаан, элбек болор, ўй кижидийи эмеш тапчы болор. Азыйда ўй улустыҥ кеjиминиҥ ўстине jаан кызыл бӧс jайып койор. Онызы дезе бир jанынаҥ jараш болзын деп, бир jанынаҥ ару-чек болор. Эбеш аргалузы кыдаттаҥ, калхадаҥ кызыл килин садыжып алала, эдинип алатан.
17. Ўй улус атка **бӧс jабу** салар. Ӧнӧтийин боро атка салар. Jараш кӧрўнзин деп. Эдеги чачакту, кош кajылу болор. Оноҥ алтын-мӧҥўнле кеелеп салар. Ол jазалдар чаҥырап браадар.
18. Аттыҥ кийин jанына нек-сак неме артып алза, он **бокторго** деер
19. Ӧҥирчек алдындаазы, эрдиҥ ўстине, кажы билдирбе эттире jымжак немени jазайла, балдар отургызып jат

Аныҥ улам бажында кижи отургызып алза, ӧҥгирип алган деер, кийиндегизин — ужаамгырыла алган деер.

20. **Кеjзелчы** деп немее аттыҥ бажыда барган буу, чокызыла
21. Озоо улуста **каамчы** деп неке болгон. Оны кеелеп салатан. Каркыраа деп куштыҥ канадын алала, оныла каамчыныҥ сабын кеелеп jат. Оны аргалу ла улус эдинип jат. Каамчыныҥ алаказы торсокту болор, бажын, ӧзӧгин тулку кайышла ороор.

Азыйда телеҥиттер канайда кудалап, той салып турганы (Куюков Семен Данилович, Улаган jурт)

Озодо айылчы келзе, кўндўлеери, куда келзе, кўндўлеери башкаланып jат. Айылчы да башка-башка болуп jат.

Тегиннеҥ тегин келген айылчы, байа кӧрўш-таныш кижи болуп келип jат. Эмезе кирип-чыгып jўреле, ортозы узанып каалтан беди, айылдап келип jат. Айылчы кижи кўндўлў, амадулу келип jат. Болуш аларга келип jат, тегин де келер. Айылдап келзе, сый jок келбей jат. Чапты ла куру келбес. Аракы-чегендў, аш-курсакту: курудын, быштагын кожо алган келер. Амадулу келген айылчы мал-ажынаҥ, акча-jӧӧжӧзинеҥ сурап аларга келип jат.

Азыйда куда болорго турза, ажындыра келип jат. Кӧндўре айтпас. Бодоло, куда болорго турган болзо, сагышла ары улустыҥ балазын келин эдип аларга турган болзо, билдиртпестеҥ тӧрӧӧнзижип jат. Jакшы кылык-jаҥын кӧрўзеге албаданып jат. Анаҥ кокырга чалтай куда болзо, кайдар деп айда салып jат. Анаҥ куучын уулаза, чындап та, куда да болзо, кайдар деп куучындажып jат. Ол кижиниҥ эрмек-куучыны jӧпсингедий болзо, куда болуп келеерге кижи база катап амадулу келип jат.

Озоо ла ажар.

Кижиниҥ куучынын угарга келип jат. Аракы, аш-курсакту келип jат.

Канjаа.

Сыйлу келип jат. Jодо малды кезеле, jодозын тудуш эттире jазайла, экелип jат.

Калым төлөөр.

Бодол калым.

Ээнjе беретен болзо, калымды ол ло кире калың чаап jат.

Энчи — уул кижиниң.

Энjе-кунjа дежер. Кыс кижиниң jөөжөзи. Коojозын кунjап берер дежер. Энjениң бодолын 100 бодого jетире чаап jат. Бир бодо бир кунан аттың, ийнектиң баазы. Ол jаан акча.

Бодол бүтсе. Мындый өйдө той эдер деп jөптөжип jадылар. Баштап кыстың айлына той салып jат.

Кару салатан.

Баланы уулдын айлына апарып jат. Jаан улус баланы апарып jат. Мал-ажын айдаганча, jөөжөзин коштогончо.

Кырланғның бажында уткуул деп неме болор. Уулдың төрөөн-тугаандары келип jат. Кысты чыгартылу улус апарар. Уулдың jеңелери, эjелери келип апарар. Ого чулмустар, бөкөлөр, ойынчылар ийип jат. Уткуулга барза, айрак чачар, бojо чачар. Чыйрак, чулмус атту улус сускузын блаажар, айракты чачтырбастаң. Бойына jууктатпастаң чачып jат. Оны чачтырбаска кыс jанынаң чулмустар барып jат. Сускуды блааажып алган кижи тажуур тудуп jат. Сыйлу, база jаан учурлу кижи. Кыстың ада-энези база барар. Кысты апарала, бажын тарап jат. Jеңелери. эjелери, чыгартылу улус тарап jат. Уулдың айлына **бодо** белетеп jат. Уулдың jанынаң көжөөзин белетеп jат. Той болзо, туштаан кижи көжөө ачпас. Оноң тараган кийнинде кысты уулдың айлына апарып jат. Келиннің колында — тажуурда аракы, тепчиде эт. Апарар туштa көжөөни чечип алала, апарар. Көжөөни огоош уул улус тудар, jеендери тудар. Кийдирзе, озолодо келин кижи тескерледип кирип jат. Көжөөни тепши jанына тургузар. Көжөөни камчыла ачпас.

Мылтыкда ачар. Камчыны билезинде jаан кижи, үй улус тудуп jат, jаман неме jууктабас эттирте.

Көжөөни ачкан кийнинде, кысты, уулды төрөөндөри алкап jат. Отты күндүлеп jат. Аракы, сарjу, үстең колыйла, уулдың колын буулайла, үс урдырып jат. Озогыда улус jалбыжын лаптап көрөр. Jалбыжы түүниктең jап эдип чыккан ба, туктурылып чыккан ба?

Байаа көжөө ачып турган кижи, алкап туруп ачар: «Jүзиң jарызын, алын эдегине бала бас, кийин эдегине мал бас, ай-түүнигиң ачык турзын» — деп. Айак-казаның ас, айылчы-мелчиңди ашкар деер.

Озодо теленгит улустың чайы да чүмдү. Келин чайды чүмдеп азар. Талкан куурала, сүтти соолтор. Чайды азала, тажуурда аракыны кайнының jанына тургузып салар. Оноң тепчидеги этти үлер. Jаан улуска үлер. Азыйда кыс эр jедип браатса, чеедек көктөп баштаар. Ажындыра белетеп jат.

Кийим

Озодо улус *таарчык бөрүк* кийетен. Бажы содон, jүзи кайбак. Jайгыда *каптал* көктөп кийетен. Jеңил кийим болуп jат. Эмди jүк ле артисттер кийип jат. Байрамга, jыргалга кийетен бөрүктер база болотон. Онызы байа эбеш аргалузында болор не. Ол таарчык бөрүкти jаантайын кийетен бөрүк. Оноң *jалаалу бөрүк* болуп jат. *Тенгзе* — ангыланатан темдеги.

Чеедектер

Озогы чеедектер аңылу болотон. Jаказы туура, көксинде үйелү, узуун. Алтай jеңил тондор. Чынчула jапкан тондор. Сырай jайгыда кийер эдип эткен тондор. Кышкы тондор күскиде полупальто аайлу тондор. Эмеш терең түктү тередең эткен тондор өңдөк. Оноң саксарга. Уштук эбеш калың түктү тере.

Кебистер

Кебистердиң де ады башка-башка болгон. *Көлкө* — орынның кийнине илетен.Эмдигизиле болзо, ковер. Полго јайатаны — *чирдек. Кебис* — ол не-немени бөктөй јабатан неме. Оноң оттың јанына салатан чирдек база болор. Киисти катай салала, көктөп јат. Јипле көктөп јат. Јиптерди будыйла, јүзүн-јүүр эдип чололоп көктөп јат.

М. Мичуева, К. Темдекова,
К. Тадышеваның куучынынаң

Босколоң тужында улус не аайлу аш-тус јетпей кырылган эди. Оноң улус тынын аргаданып, гран ары качкан. Петпенектер, Кендиндер. Кендин Иван эемди (М. Мичуева) алала, качкан, 2-3 јыл јуртаган. Кемчик Јазылулу кран ашкан. Оноң ого барала, сойоңдорло кожо јуртап турган. Сойоңдор талканды чайга салбас. Сырылјын казанду отургылайтан. Ол казан байа чылапчы казан. Олор оттоң казан чыгарбас улус. Сары чай азар. Олорло куйуунда јатса, айылдап келзе, олордың јаңыла чай азып берип турбай. Тили эбеш үрениже бергени бар, је түңейи де бар. Улус кран ашпаган да болзо, тилди билер ине. Ары-бери саду өткүрип туруп, олор бистиң де тилди билери бар, бистиң улус олордың да тилин оңдоп турар. Олор талканды базып этпес, согуп эдер. Суйман тепчиге салала, ылгап јиир. Байа бистиң эскинди көрөлө, «тепчидиң јартыгы јок дебеди бе» дежип турганы ол. Сойоңдор садыжып келгенде чөдүргелү келер. Јаан тере, туйук. Ого неме сугала, сүүртеп ийер. Оны эчкидиң терезинең эдип алганын көрүп јүретенис.

— Алтайлардаң кыс алар ба?

— Алар. Алза, кудалап ийер.

Бир Тапас деп кижи сойоңго үч кызын садып јиди. Сойоңдор киис айылду, оны чарга коштоор.

— Азыйда аракыны үй улус ичер бе?

— Тең ле ичер. Јайгыда *сүттиң аракызын* азып ичер. *Бозо* деп неме ачыдып ичер. *Ууп* эдип алар. Ашты талкандап базала, *одыс* эдер. *Талканды* арыштаң эдер. Арбады чийзимек эдип куурала, базар, сууга салар. Јаан казанга урала, асса, *энтере* чыгар. Оны агыш көнөккө урар. Үч конок тургузар. Быжып ла, булгап ла турар. Талканды салып, салып ла турар. Чийге баскан буудайды, арбады толтыра ылбырада кайнадала, тоңурып койор. Оноң ло оодың салып ичер. Этле, канла кожо. Оны *мүјүн* деер. Аш эдип ичер деер. Канла ашты кожоло, ийнектиң кардына урала, тоңурып койор, оноң кышкыда оодып јиир. Бир эбеш картошко болзо, оны супка салып јиир деп билбес, отко көмүп јиир. Эбеш аш артыкташса, *сакырым* деп немеге уруп салар.

Асканакова А. М., 1925 j.,
сööги көбөк, Саратан јурт.

1. *Т.Н.Н.*: Энегердиң сööги не болгон?*
2. Тоңжаан болгон. 3. Төмönги јердиң алтайы болгон. 4. Бу ла бир оза-оза көчкүн-баскын деп неме болган, уктуң ба? 5. Ол ла көчкүн-баскын болуп, байа не, төмөөртинең сүрдирерде, качып келген улус ол.6. Эм кайдамай качып келген кижи. 7. Оньдо энем, *Масан*, андый ла качкын кижидиң балазы бу ла тайга-ташка каачып, айып ла јүретен.
8. *Менің энем база тоңжаан.* 9. Менің тайдам тоңжаан кижи. 10. Анаң арткан-калган кижи сок јаңыс энем болган. 11. Энеем бу тогзан јашту бололо, оорыйла, өлкалды бу. 12. Андый тоңжаан кижи ол. 13. Айтпай тургам, кудай, баскын деп база көргилебес, сок јаңыс тоңжаан, бу ла

* *Т.Н.Н. — Тыдыкова Н. Н.*

јердиҥ ле деп айтырам, бу ла јерде јаткан деп, кижиге айдыйбезин деп.
— 14. *Меге айдарга јараар, мениҥ энем база тоҥжаан.*
— 15. Айдарга јараар (каткырат). 16. Тай эје кижи турбай, ох-Кудай. 16. Тоҥжаан кижи. Ол јаҥыс ла болчок кижи болган. 17. Тоҥжаан кижи, база сөөк јок андый. 18. Ол төмөнги јердиҥ алтайы. 19. Көчкүн-баскын.
20. Т.Н.Н.: Кажы јердиҥ?
21. Төмөнги ле јердиҥ деп айтты. 22. Бу кайы јердиҥ эди бу? 23. Тайдам ла билер. 24. Тайдам айыйерен. 25. Тоҥжаан улус айып јүрет. 26. Эм сен тоҥжаан болзаҥ, айыйтан эмтириҥ. 27. Тайдам торт айыганча јүрген. 28. Тоҥжаан улус катан улус деп айтјат. 29. Айыганча јүрер. 30. Андый јанбас, 110 јашту бол өлгөн тоҥжаан кижи. 31. Ол ло Курайда, вот андый. 32. Эм бу Кызыл-Өзөктө Тозыяктар бар јок по? 33. Тоҥжаан. 34. Олор боо председатель болуп келди, боо јатты. 35. Энемди «эјем» дейтен болган. 36. Эм эје де јок, Тозыяк та јок, чорт то јок. 37. Эм мында тоҥжаандар јок. 38. Эм бу ла јерде мен деп кижиге айдыйбезин.
39. *Т.Н.Н.: А не, бу јердиҥ эмес болзо, јаман көрөр бө?*
— 40. Јаман көрийбезин деп коркып јүрбей аа, канайдар эм јаҥыс болчок кижи артала, эм караан. 41. Ага-карындажым јууда өлди. 42. А-а, меҥ бир эјем бар. 43. Бис алты карындаш болгоныс. 44. Эм анаҥ јаҥыскан ла јаҥыс мен арттым. 45. Бир эјем өрө тур болбос, јаҥыс ла канак калт, үй саап јат. 46. Үстинеҥ ары күйген.
47. *Т.Н.Н.: Канайткан?*
— 48. Күйген таҥкылап јадала, кос түшкен. 49. Бу болбос неме. 50. Оноҥ ары күй калбай, аа. 51. Больницада јат јат. 51. Бир сыйным база оорыган, божокалды.
52. *Т.Н.Н.: Алтай аракы азып јадар ба?*
— 53. Курайда јаткан уул айткан, Курайдыҥ аракызы ачу, јакшы ас јат. 54. Курай ла бу бистиҥ јердиҥ улузы эбеш

түҥей. 55. Анда эјем јаткан. 56. Оо кижиге јүргем. 57. Эјем ондо өлкалан. 58. Не, Курайдыҥ аракызы да, улузы да эбеш түҥей биске. 59. Је бу ла кырлаҥ ажыра јадыры не, Курай бу ла мында, јуук. 60. Алтай кудаларым бар, аракызычак ла. 61. Јарабай јат (каткырат). 62. Эм јамандап божоттым. 63. Акыр ол Көш-Агаштыҥ улузыныҥ аракызын ичтим, туу, Чапаевке баран бир кызым, оныҥ учун јорыктап, тербезендеп јүрбей, Чапаевке барып. 64. Эм булар мында, көчкелен.
65. *Т.Н.Н.: Төмөн аймактарга түжүп јүрдеер бе?*
— 66. Төмөнги аймактарга јүргеним, ол анда кудам бар, ол Иркитептер. 67. Оо барып, «Чеген ичер, кудагай» — деп, бу мындый суудаҥ аспереле, меге туттурперзе, мен оны. 68. Је мен ле мындый курсак ичип билбезим дедим. 69. Мен оны ичип болбозым. 70. Оноҥ бодоп турум, ол Алтай улус бастра ла ай азат не, канайдат не. 71. Ай азат не? 72. Эм оны көрүп турзаҥ, аракызын асса мындый: пятилитрдиҥ несине, чөйгөнө је астыру дейин бе, оо толтыра ла эдер. 73. Калак-калак, оны эмеш астаҥ не албас, не албас. 74. Оны көөп эделе, канайдарыҥ — кардыҥ тойкалбай. 75. Бир катап Оҥдойдоҥ бу јерге келин экелен, эм той эт јат. 76. Алардаҥ алдырган, байа кудаларыҥ, кай јердиҥ эди бу? 77. Канн-Оозынаҥ кудалар келен. 78. Кудалар дезе аракы азала экелтир, эм бу кудаларына экели визадатан. 79. Осподи ле Боже мой, аракыдыҥ көбизи де коркышту, кудай-ла май, эм муну кай ичер, је эзир калбай аа. 80. Мында тегин де ас албаты јат јат. 81. Байа аракыды урган дезеҥ, байа сен эм кудагайдыҥ экелген аракызы деп, байа мында јаткан кудаларына деп, уурган, осподи, бистиҥ улус андый ичип болор эмес, көөркий! 82. Ойто ло берер байа чөөчөйлөрин, ойто ло берер, кай та ичилбес. 83. Ух, тен торт! 84. Мен андый аракаарды амзайсам ла тен түк, тен оорып, кускум келтурар не, теен ле суу, теен ле суу, кай ичер.

85. *Т.Н.Н. Слерде той канай ӧдӱп турган, куучындап берзеер.*

— 86. Бисте той дезе бе? 87. А бисте той болза, не болор? 88. Курайда каай той эдер, телеңиттер, шак ла ондый. 89. Озо баштап кудалап барар. 90. Кудалап барала, төрӧӧндарын айлдадыйер байа келинди, келиндиң төрӧӧндарын, јаан јаандарын, анда эјези беди, аказы беди, или, не, јаанак беди, уулдак беди. 91. Оны айлдадыйериң, ол ла. 92. Ойндо, тойды качан эдер, эм эки куда јӧптӧжӧр. 93. Бу киреде эдер или кӱскиде. 94. Эм бу ла бисте јаңы ла келинди алган, кудалаган, эм той эдетенин качан эдер? 95. Ол келиниң дезе былтыр октяпр айда энеси пожаган. 96. Ол пир јылдыкты ӧткирийеле, той эдер деп јӧптӧшкӧн. 97. А писте дезе аргалу киши ползо, ӱзе неме јеткил, акчаманадың јеткил, бастыра неме јеткил полза, бу ла айда тойды эт дезең, эм той эдер. 98. Јӧптӧп јат, слерде јӧптӧжӧр бӧ? 99. Бисте јӧптӧжип јадурус. 100. Мындый кӱнде, эм ӧлӧңгӧ чыккалакта, капчай той эдийер де аргазы пар, аргалу улус. 101. Эм ӧлӧңгӧ чыгар не, ӧлӧңнӧң озо тойды эдер теген соңында, тургуза ла эт јат. 102. Тойды эртенсоңзын эдер деген соңында, белетен јат, аракыды азып јат, белетен јат. 103. Ол тойдо кудаларды алдыртып ла јат, мынча числодо, мында болор деп. 104. Бӱгӱн ле казан-аяктары аскан, этти кайнаткан, кудаларды төргӧ отургускан, келин бажын тараган, чеедекти кийдирген, кӧжӧӧди пуулаган. 105. Анаң ары ла ойын-јыргал, келиндер база кожоңдожып, ойноп ло јат.

— 106. *Т.Н.Н.: Көп айыл кудалап јат па?*

— 107. Көп аль кудалабай јат, јӱк ле төрӧӧндерине кир јат не, бу ла јаан-јаан төрӧӧндерина кир јат. 108. А андый куда пистиң јерде куда деп айтпай јат. 109. Балдар айылдадып јӱрӱс деп альдат јат, балдарын ла кийдир јат, ара кылу, база эттӱ-эштӱ балдарын ла кийдирер. 110. Ол л балдарын кийдир јат төрӧӧндери: јеңези беди, эјези бед

ильдат јат.

112. Т.Н.Н.: *Келиннің бажын кем тарап турган?*

113. Јеңези, уулдың јеңези тараар, кыстың јеңези тараар. 114. Эки јарый бӧлийле. 115. Эки јара ӧӧргӧни дезе бе? 116. Јигин айратан. 117. Је кижиде башта јик бар не. 118. Бот ол јикти айртан. 119. А ол јигин айрыбаза, ӧӧрбезе, кижее парган деп подалбас. 120. Баштың јигин айрыза, ол кижи кижиге парган, ол тужунда чачын дезе јаңыс эдип ӧрбес.

121. *Т.Н.Н.: Бир эмеш чӱм-јаңдарар керегинде куучындап берзеер.*

— 122. Озогыда дезе, оза-оза караандар дезе ай эскиде агы-сӱдин чыгарбас, тӱште ок сӱӱттеп келен кишиге перер, кӱн ашкан кийинде пербес. 123. Пайланып јат. 124. А оньдо дезе, ай јаңырса, Алтай јерине јалама буулап јат, саң сал јат, база мал-ажус, алкы пойус, пала-баркаас амыртыш јадар деп.

125. *Т.Н.Н.: Саңды канай салып јат?*

126. Саң салганы дегени. 127. Је бу эмди аржанга-эшке јӱрӱп тураар ба? 128. Јӱр туранар наа? Јалбак ташты таалјат или мындый јаан чообра да болза, кем-јок. 129. Барала, от салјат ога, артыш ӧртӧп јат, ӱс-јуу салјадың, сарју да болза урјадың. 130. Чайды јазап азала, Алтай јериңди база алканып, чыпчанып айдатан сӧстӧриң айдып, онойып ӱч катап эбирип, аскан курсактарын чачып јат. 131. Былтыр тӧмӧнги јерден Алтай улустар келген теген. 132. Такылган деп. 133. Бисте такылган бар не. 134. Караандар бар такып јат јерин. 135. Ол алтайлар келеле, айтты дийт: «Јарабас», је Алтай улус келен Кыныеп бе, кем эди, бу мынын ады? 136. Ол бала келеле, јастыра этлеп турган дийт. 137. Эм бу Алтай јерге, слердиң јерде кандый јаламазы дезе, озо мен угуп јӱргенимле болзо, кызыл бӧс буулабайтан деген, кызыл бӧс ол кан деп айтјат, ол јарабас. 138. Ак, оньда чаңкыр, Сары да болзын, ак та болзын, бот андый јӱзӱн бӧс керек. 139. А эм уксам, кызыл бӧслӧ дӧ

буулалап туру, чоокыр да бөс буулап туру дежет. 140. Је тен, јарабас. Ары-бери јўрзе, бу ажуларга буулап јўредим. 141. Бу туку Оңдойдөөн-эштөөн бараатса, Туйактуда эште бар на, јалама буулайтан јер. 142. Андый јерге мен анай буулап јадырым. 143. Алјўрен курсагымнаң салјадырым. 144. А Јазулу улус дезе кызыл бөс буулап турган дийт. 145. Оза-оза энемниң энези айдып берген андый болтан деп, та мен андый неме билбезим. 146. Јазулу улус база башка болтыр не.

147. *Т.Н.Н.: Кайындары јанынаң кандый байланыштар бар?*

— 148. Кайнының айлында сол јаныла баспайтан, кайнының айлына плат јок кирбезиң, бөрўк јок кирбезиң. 149. Байа чеедегиңди кийгенче келериң, озаасы болзо. 150. Је эм балдар куда-кайны деп неме бар беди. 151. Кайдының ордына отуртуран, кайнының ордына да отурбас, кайынду јаны; бу јанын (сол јанын көргўзет) эр јаны деп айт јат, бу улус мында отуратан төжөк салыйеле, мында чөөдөп јат. 152. Келин айак-казанның ла јаныла базар. 153. Кайнының айлынаң мыныйта тескерлеп чыгар, учаңла чыгарың, ödўк јок база јўрбезиң кайның айлында. 154. Чеедектў киреринг, бөрўктў киреринг. 155. Кайныңды күндўлеп јатқаны ол. 156. Эмди байлаш та јок, неде јок, кайның одына да отурза кем-јок.

157. *Т.Н.Н.: Айыл ижи керегинде куучындап берзеер.*

— 158. Уйды саарың, сўдин табыштырарың заводка, сарју эдер, планды бажыңнаң ажыра сал берер. 159. Кийер неме јок. 160. Бу бут не каткан деп. 161. Эм бир кой сийийзе-чи, ол койдың сийдигине барып буты јылыдар. 162. Кар, бистиң тайга јер, нең ле тайга јер бу. 163. Туку карга чыксаң, кар ла јаар, јайды ла сўре кар јаар не, суукарлап чы. 164. Оньдо, кудай, бут деп неме мыный ла тоңкалар не, бар сийген койдың сийдигине кичинек јылыдар болуп. 165. Эм бу бутар кајырап ла јадар, эм болбой јат мынзых, кайдар је.

166. Бот бис анай шыраладус јуу-чак тужунда, аш-курсак јок, кийер кеп јок, эт деп неме јок 167. Байа койдың тўгинең койдың тўгин де бердирбес, анаң уурдап туруп, штан тўйўп кийип. 168. Бөс алар јериң јок, кайдаң аларың бөсти көрўп. 169. Кайдаң көрөр, бөс деп неме көргөн эмес. 170. Јуучактабистиң јер коркушту комой јаткан. 171. Коркушту көп улус тородоң до өлдў, оньда анаң, бу ла бир алтай кудаларлу болуп анаары јўргем чи. 172. Олор бис огородту-ашту база эбештең айып салып, јип јўргенис деп куучындаарда айт јадым. 173. Мынаң төмөнги улустар байа огородса арбынду, оный торо өлгөн улус јок болбой. 174. Бистиң улустарыс тороданг өлгөн не. Комаай јаткан бу јерде. 175. Эң тайгага чыккалан, неме алар јер јок. 176. Өлөңдөп барганда, јайда ла сўреен јиген неме саргай болгон. 177. Кўўнимди алды. 178. Маңыр дезе јымжак согоно. 179. Чичкезин јаба деп айдар. 180. Јалбак согоно бар.

1. Койдың терезин алала, кырып, кырып, анаң айракла келип ийдалеер.
2. Ийдалеен кийнинде ужаар, ийдректеп туруп ужайала анаң тўги тўшпес эдип көктайала ўйдиң тўнўгине ыштаар.
3. Сары этире ыштайала, тўжўреле малдың боорын ачыдалала, сўртўйеле анаң ўлетекле (литовка) сўриер.
4. Боорды айракла, кулурла ачыдар не.
5. Ўлетекле сўрген кийнинең кезеле, көктөбөй аа.
6. Суу өтпөс, јымжак болор.
7. Деремнелерде суу кайып (канайда) агып турат, улус анайла куучындап јат.
8. Је бу бистиң Башкуш кайып агып јат, улус оның табыжына тўңейлеже куучындап јат.
9. Балыкјулда база андый.
10. Ол Чолушманда улус чөйөө куучындап јат.

11. Суу тымык та.
12. Бистиң суу казыр, депjат на.
13. Бу ла Улаганда төгыс селоды алза, тогыс башка акцент болор.
14. Улаганга барза ла билдирарер не.
15. Озодоң ло бери анай келген.
16. Озогы улустың айтканыла андый на.
17. Суунын табыжы кандый — улус анайла куучындаар не.
18. Кара-Куjурда бобще башка.
19. Балыктуjулда араай, эмеш Чолушманга түңгей куучындап jат.
20. Кара-Куjур кошту капшай куучындап jат, анаң темп кошту, анаң тың куучындап jат на.

Саратан jурт. Юстукова Сырга Амыровна 34 jашту, сööги кыпчак.

1. Ийнектең бозу чыккан саң башка бозу, сарлыктың бозузына түңгей.
2. Анаң оны канайдар, чеденде öскö бозуларла кожо каакпай.
3. А ол кажаады калыйала jүрартрен.
4. Бобще тудуп болбой тран.
5. Настайащый ла сарлык болтран.
6. А тен айтра кайлык болзо, jе сарлыкты ла ийнекти кошсо, сүт кошту, слипказы койу болор дийт.
7. — Ийт ушкуш кадыт, ийнек ушкуш кадыт — дегени не?
8. Jе тебяан, сүзяан не.
9. Ийнекти саап jатсаң тебип, сүзип jат на.
10. А ийт дезе тудаан не.
11. Например ле мен соседимле ачыныжып ийзем: «Ийт татай, ийт ушкуш кадыт, ийнек ушкуш кадыт» деп айдарым на.
12. — Töölö, сарлыкла түңгейлеп jат.

13. Jе бистиң jерде айып айтпай jат.
14. Jылан ушкуш кадыт деп jат.
15. Келескен ушкуш зиян?
16. Jе «султ-султ» эдип айткылайла барар.
17. А jылан, кижи турза, кайып кенейте чагып ийтен эди, бот андый на.
18. Кижини кем jок ло отурза, «чагып» ийеле, jүрарер на.
19. Эр улусты чокко ушкуш, куранг ийт ушкуш (неме jетпей турган, бедренип барган ийт).
20. Jазыйтып бир ийттер кайып jүр артен эди.
21. Куранг ийт ушкуш.
22. Кей öбööндöрди эрсек неме деп турбай аа.
23. Бала чыкса ла, тере кабайга салjат.
24. Тере чык öткүрбес не, анаң jылу болор.
25. Суу öтпöс балага.
26. А бис эмди орус сакондо киреле, jаңыс ла ajала, чулгак деп немее эт jадыс.
27. Онын учун бала оорjат не.
28. Озодо улус балдарын айып кичаап jат на.
29. Мен айып кабайга салган теремди Раиса Айдаровнага берийдим на.
30. Нöкöр кижиге.
31. Ангор тере база бар менде, турада.
32. Ангор дегени ол узуун түктү ак бастра Бойы jылтрап турар ички на. Көргүзерим.
33. Шаль этсе ангор ичкиден этjат на.
34. Jуурканды да этсе, байа ангор тередең этсе jакшы.
35. А укту тередең этсе, кирленип саргарала, боорчый берjат.
36. Ангор тередең этсе, jаңыс ла jалтрап турар.
37. Бир шапкуныла бажын jуналза кандый эди.
38. Чак ла андый.
39. Бу ийдрек jакшы.
40. Бу темирден арсак эдип алала ужаар.

41. Мыйып тартар.
42. Колынаҥ беди, будынаҥ беди буулала, ужаар.
43. Ичкидийин ужааза, эмеш калыҥаш ла болор, койдыйы јымжак болјат.
44. Ыштап койон тереге суу өтпөс, быжу болор.
45. Өлөҥдөп барала јабынып конзом, тыттыҥ төзине, јааш јааза эртезинде күнге кургатсам кайтпас та. Ол ло бойы.
46. Ыштабаза, тереге суу өтсө, карбайа кадала тере сынарар.
47. Чый тереди айракла сүртеле эдип баштаар.
48. Тере дезе (карбайа кадып калган) мылыыр, јымжаак боларар.
49. Анаҥ ол ийдазин бычакла кырар.
50. Анаҥ айрагы түшсин деп агыш ийдрекле кырар.
51. Тереди эдип баштаза, бир де токтотпой эдер.
52. Түнде де агыш альга барала, агыш ийдрекле ужаар.
53. Бир де токтотпос.
54. Тере кадып калар анаҥ өскө.
55. Јалкурала таштайзам, ол тере карбайа каткалар.
56. Уужалан тереди туй көктөйлө, түги түшпес эдип, агыш альга барып илип салар.
57. Ышталар эдип.
58. Ыш ол ло казан кайнадып турган тегин ле одыннын ыжы.
59. Тереди бир неделе ыштаар.
60. Ол сап ла сары болкалар.
61. Је срочно ло јууркан керек болзо, улус агыштын чиригине ыштап јат. Тумалап.
62. Је эмди улус мындый метод тапклалан.
63. Јепляктыҥ ортозына ороҥкой казала, чирик агыштан салала, үстине өтөктөҥ төгөлө тумаланзын деп өртө ийер.
64. Јепляк бастра бойы туй бөктү не.
65. Јаҥыс ла көзнөк бар. Чилилү.

66. Тереди илип салза, тере сап сары болуп ыштал калар на.
67. Је ол јалку молодой улустыҥ ижи на.
68. Јаан улус агыш альда ла ыштаҥ јат.
69. Эмдиги өйдө акча иште бар эмес.
70. Бойыс тырмакчын ла јадус на.
71. Ајала алар акча кайдаҥ келер.
72. Онын учун јууркан эдип јадыс.
73. Төжөкти де бойыс этјадус.
74. Эмди улус кийис базып јат.
75. Бу ла укту койдыҥ түгин алала, терезиле јыныйар, анаҥ түкти сабап јат.
76. Сабайала кийис (киис) этсе, кайып салтан эди, түкти айып салыйар.
77. Бөскө салала көктөп јат.
78. Мындый ајала бек те, јылу да.
79. Узагына јабынар.
80. Түк кайда барар ол, кайылбас не.
81. А эмдиги ајалалар синтепон не, суугала сукса, кичиик бололо, јукаа болкалјат.

Јазыяу јурт. Тазранов Роберт Лукич.
Сөөги төлөс 53 јашту.

1. Мен ол албаты бөлинип турган деп неме уктым.
2. Ол Улаган, Кош-Агаш, төмөнги алтайлар теленгиттер болуп бөлин туранын уктым.
3. Оны торт јаратпай јадым.
4. Нөнин учун дезе, менин сагыжымла болзо, бис ас албаты.
5. Совет өйдө бис 60 мың болгоныс.
6. Је эмди ончозы јашөскүрим де, јаандар да аракыга киргенинен улам бистер там ла астап барадырус.
7. Бистер, наоборот, нак јадар учурлу.
8. Алтайлар, теленгиттер болуп бөлинбей, бир ууш албаты, нак бир јудуруктый јүрөр керек.

9. Анаҥ öскö бисте республика да болбос.
10. Акчага болуп бöлинеле, ас-мас албаты кырылып та калардаҥ айабас.

Темдекова Аксинья Михайловна 72 јашту (1928 ј.). Јазылу јурт. Сööги саал.

1. Мында ла чыккам-öском, öскö јердööн грам да баспаам.
2. Јазылу деп не адаган дезе, јас эрте келер алтай не бу.
3. Бисте кудага барза, бир кичинек аракы алала, бир кой öлтүреле, кудалап койјат.
4. Анаҥ öскö неме јок.
5. Той до андый ла.
6. Эмдиги тойлордый эмес.
7. Кысты алала барган ла, ол ло божаан.
8. Кыстыҥ эне-адазына ол койдыҥ учазын салперјат.
9. Белкенчек деп неме јок.
10. Ол ло той болуп јатса, уча салпергени ол.
11. Öскö белкенчек, шаалта деп неме јок.
12. Јööжö бер турум деп малынаҥ берер, јас-төжögин берер.
13. Ол ло Саратаныҥ улузы чöйöö куучындап јат.
14. Бистер «на-на» ла деп јадыс на.
15. Эмяан, öбяан, кайны, кайны энези деп јат.
16. Мында чöйöö эмес, капшай айтјат.
17. Озодо мында јол до јок.
18. Атты ла миналале јортып јүрер.
19. Јолды бу јаҥыдаҥ ла этти.
20. Машына, трактыр да јок.
21. Эмди мында иш јок.
22. Улус тегин ле јадар.
23. Малды тудуп јат.
24. Онылала азранар.
25. Пособия пенсиязын алза, кулурын алып јип јат.
26. Айып ла јадар.

Малышев Анатолий, 67 јылдыҥ. Сööги көбök. Балыктуjол јурт.

1. Бир кыстү. Үйим Адышту деп орооннаҥ.
2. Кайтым анаҥ.
3. Мен крестү.
4. Бийске түшкем.
5. Церкпеге барбый јадым. (А не?)
6. Је мен көрјадым на.
7. Ол ло церкпеге јүр туран улус менеҥ башкызы да јок. (Кандый?)
8. Је өлөр лö, буунар ла.
9. Ол церкпединҥ јанындагы бир кижи икона саткан, анаҥ ол кошту обран.
10. Бальницага апарарда, байа кижи јылыйкалан.
11. Аҥаш-ташты јок этире бедреп — ол кижи јок.
12. Анаҥ бир кижиге јарын салдырган.
13. Ол кижи «айлына јууктап келјат, сакыгар» деген.
14. Анаҥ ол кижиди түнде сакаан ла сакаан.
15. А ол кижи јүүлип турган не уже.
16. Улус көрзö, качартран не.
17. Эки күҥге сакыган — јок.
18. Је анаҥ бир көзöр салтран кижиге салдырарда, «кошту карачкы јерде јат јат» деген ол кижи.
19. Улус кайкайла, аҥаш-ташты онча бедреген, таппан.
20. А ол кижи суунын јанында таштын үстине јадала, өлкалтыр.
21. Бу Улаганнаҥ келјатса чы.
22. Бир бала көрип ийген.
23. А ол кижи бöйы церкпеде иштаан, икона саткан.
24. А көрзер, кайып өлгөн.
25. Улустын куучынына болзо, бу церкпе ле тудулганынаҥ бери јүрүм коомойтыган дежип јат.
26. Оны Улаанга не тутпаан деп јат.
27. Је бистиҥ улус јаламаны буулап ла јадус.

28. Батюшка айдар: «Јалама буулабагар, церкпеге бўдер» деп.
29. А бис јаңдап јўрген немес ол болзо, кайда барар.
30. Каныста да ол.

Шахина Анна Михайловна, 1929 јылдың.
Балыктујул јурт.

1. Балыктујул — балыкту + јул (јул — јулуш суу, огош суу, јылу суу).

Көп чечектиң бажына
Көбөлөк конзо, јаражын.
Көп лө јонның ортодо
Көкип јўрзе, јакшызын.
Ак чечектиң бажына
Адару конзо, јаражын.
Албатыдың ортодо
Јыргап јўрзе, јакшызын.
Чөлбөлў ат јўрзе,
Чыга конуп буулай сал.
Чын айткан сöс болзо,
Чынаркабай айда сал.
Армакчылу ат јўрзе,
Ала койып буулай сал.
Айдыйгадый сöс болзо,
Алаңзыбай айда сал.
Айландыра турган тайгадың
Јаражын көрдиң бе?
Албаты-јонның јыргалын
Көрўп турзаң јаражын.
Эбире турган Алтайдың
Јаражын көрзöң, јаражын.
Эмди јонның јыргалын
Көрўп турзаң јакшызын.

Төгиликти ары ödöт
Төрöкöйдöң болбайсын
Төмöни альдың ийди ўрет
Төрööндöр келген болбайсын.
Ажуды ары ödöт
Азыйко болбайсын.
Алтыгы альдың ийди ўрет
Альчызы келген болбайсын.

Бисте кижи божозо, ўч күнге јатыргызып сööктöп јат.
Албаты-јон јуулар.
Деремнединг улузы бастразы јуул јат.
Кожо кödўриш јат.
Анаң тогыс күн öткўр јат. Ичкеери албаты (Оңдой, Усть-Кан) јети күн деп öткўр јат на.
7. Анаң 40 күн. 38-чи, 39-чы күнде öткўрјат.
8. Бир јылды, ўч јылды öткўрјат.
9. Молитпа кычырјат, батюшка келет.
10. Церкпеге каа-јаа ла улусты кийдирјат.
11. Јаан улустарды, церкпелеп турган улустарды.
12. Крес јок улусты кийдирбес.
13. Улус көп божоп јат.
14. Көп саба буунып.
15. Алдында ўч акам јууга бараrда, чыралап јўргем.
16. Таңыртап чырбаал одын экелип салала, койлоп-малдап барјадыс на.
17. Бу јууртардың куучыны, тили башка-башка.
18. Јазылу, Саратан чöйöö, Чолушман база башка.
19. Је, например, бистер «туу» дезес (туку), а Чолушманның улузы «töö» деп айтјат. Чöйöö.
20. Је, например, «töö ол кырланды көртруң бяа, уул?»
21. Тил башказы знезинең-адазынаң бартурбай, аа.
22. Кара-Кујурдың улузы капшай куучындап јат.
23. Кулак укпас кижи, олорды укпас та (ха-ха).

Мамыйлам (фамилия) — Самалова, адым — Амра, отчествайым — Васильевна, 76 јашту, сööги саал.

1. Кара-Кујур деп не адаган — билбезим.
2. Озодоң ло адап салган, бис бойыс та билбей јадыс.
3. Улус капшаай куучындап јат.
4. Араай да айдар улус бар.
5. Јадын-јўрўм эм тура кем-јок барып ла јат.
6. Бис менсиясты алып эм тура ажанып ла јадус.
7. Тойдо мал өлтўр јат.
8. Айрактың аракызын ичкилеп јат.
9. Јўзўн-јўўр курсактар этјат.
10. Кудалаза аракы алала барар.
11. Кыска чегедек кийбей јат.
12. Тере тонды кийбей де јат (А не?)
13. Карып калган да, огыры кошту немени кийбей јат.
14. Көдўр кўчи јетпес.
15. Малдаза, атка минзе, кийгей.
16. Бистиң улус бөрўкти ойынга, байрамга барза кийип јат.
17. Тегин аль ичине кийбей јат.
18. Бычкак тўлкў бөрўк кијат.
19. Мен 41 јылдаң бери койлодым.
20. Ödўк-тоны јок. Малдап. Ажанып.
21. Улус көдре јууга саларан.
22. Бистиң улус койлоп малда.
23. Оны азырабаза нени јиир.
24. Бир кўн тойу, бир кўн торо уйуктап јадыс на.
25. Јуу өйинде айла бөрў де көп.
26. Малды тудалза, барып айрыр болтурзаң, бойыңды јиир болуп ыркыран турар.
27. Бийик ташка чыгалала, агыш тайакла сайып турбай аа.
28. Ийт чилеп ыркран турар.
29. Кал келерге турар.
30. А кижи оны көр лö туруп, јидир койып турбый, ыйлап ла туруп.

31. Малды јакшы көрбögöң деп штраптап јат, суттап јат.
32. Кошту сакон болгон.
33. Бир мал јок болзо, улусты ўч јылга айдай берјат.
34. Кошту андый өйлөр болгон.
35. Бöрў деп неме кошту.
36. Јоон малды база тудар (јылкы, уйлар), онын јиген јеринең не-не јадар ба деп барып таап, јунала јип турбай аа.
37. Көп сабазын айып јўргенис на.
38. Кошту өйлөр болгон.
39. Эр улус јууда, ўй улус деремнеде балдарла.
40. Кулаш кес јат, одын кес јат.
41. Пастыхтазы малда.
42. Мен ай јўрўп төрт бала азыралам.
43. Кижиге барбагам.
44. Јаңыскан ла азрап алгам.
45. Эки уул, эки кыс.
46. Кара-Кујурдың тили капшаай.
47. Келиндер чыйрак.
48. Рас-рас ла айдып јўрарер.
49. Бистиң келиндер неденг де тур калбас.
50. Бойлорыс куучындаш-куучындаш, «пырт» эткалзас, улус ондобос то.
51. Бистиң улуе чулмыс не.
52. Суу капчай барјат.
53. Телкем эмес.

Ябыкова Дарья Антоновна, 90 јаштаң ашкан, сööги алмат. Школго јўрбеген.

1. Чай, тус, курсак неме тарткам. Атту.
2. Озада јиген курсак — сўтти саайала, ачыда айрактайар.
3. Малдын терезинең (оок мал) ödўк, тон эдип јат. Эдин јиир.
4. Айракты кайнадала аарчызын јийтўрер.

5. Кургадар, јайала күнге.
6. Анаң талкан кожоло ичер.
7. Сакыр неме бар болзо, база кожор.
8. Ол ло божаан.

Кара-Кујурдың школының директоры — Санина Вера Петровна. Саратаннаң келеле 19-чы јыл јатјат.

1. Саратанда араай, төөп айдар (болбый аа), чөйө, токыну.
2. Кара-Кујурда капшай, немени чыгара айдар, көскө-јүске келишпестер бар болзо.
3. Балдарым да кара-кујурлап јат.
4. Төрөөндөримди кандый араай айтјат дежер.
5. Кандый да чаптык неме ушкуш деп.
6. Балдар класста беш те кижи болзо, табышту болјат.
7. Отырып болбос, кандый да живой улустар.
8. Шулмус улус.
9. Бир кижидий өмө-јөмө, јүгүрижер де, бой-бойына болужар да.
11. Национальный школды 76 јылда божотком.
12. Бистиң школдо ол аракы јанынаң проблемалар ас туртран.
13. Балдар айың аракыга, таңкыга ас...
14. Је јаан улусты бир аай јууйла неле де јилбиркедер керек болбой.
15. Коммерсанттар (бойыстың) аракыны ас сат туран.
16. Садыжып кел турандары сат јат, ийе, аракыны.
17. Каа-јууда болбой кай барар.
18. Јылда бир эки катап.
19. Көп саба улус эдер немези јогынаң, иш јогынаң аракылап јат.
20. Көрзө јамаан эмей, а.
21. Кезиктери айга јуук ичип јат.

22. Аракыга акчаны кайдаң алјат, бот мен оны кайкап јадым.
23. Пособия балдардың.
24. Ишти кайдаң алар.
25. Мал-ашты тудар керек.
26. Мал-ашты бир-экүдең тутјат.
27. А ол район јерде уже јок.
28. Бистиң улус јаңыс малла јадып јат.
29. Школдоң өскө акча ал туран јер бар эмес.
30. Пока бистең мал уурдабай јат.
31. А ол Јазылунының улузы ат, мал да тудуп болбой турус дежет.
32. Ончо уурдай берген.
33. Бисте «на» каа-јууда айдылјат, а бот «чы» деп неме айдылбай јат.
34. Чолушманның куучыны торт башка.
35. Кезик бис билбес сөстөр дө бар.
36. Балыкјул ла Чолушман кандый да кеберлеш.
37. «Саа», «маа» деп Саратан айтјат.
38. «Сага», «мага» деп.
39. Ол бөлинетен деп немени бистиң улус јаратпай јат.
40. Бир республика болуп јадалала, неме деп бөлинер, ол не керектү неме ол.
41. Бис «Алтайдың Чолмонының» сөстөри оңдолбой турган дейле үчинчи јыл «Звезда Алтая» алдыр јадыс.

Адарова Г.А., 1955 j. чыккан, сööги тоңжоон.

1. Аксак кой түштиң кийнинде мараар.
2. Арык койдың сагыжы кырда.
3. Јаман кижи јоролу, јүрген јери айбылу.
4. Өлешкен-тату, учкашкан-јобош.
5. Көргөн-көп сөс, көрбөгөн-јаңыс сөс.
6. Айагы јүгүрүги-ашка, оозы јүгүрүги-копко.

7. Төрөөн кылыгы төжөк алдында, јеен кылыгы-јең ичинде.
8. Јееним келгенче, јети бөрү келзин.
9. Ийнекти сүрзе-бок чыгар, сөсти сүрзе-коп чыгар.
10. Койон терези де болзо, јыл чыдар.
11. Төртөн күнге чыдарыңда, төртөн бир күнине чыдаарың.
12. Кой кечкен суу дейле, бөрү суу ичкен.
13. Саалың бар, сагыжың јетпес.
14. Јаан кижиниң сööги калар, јаш кижиниң сөзи калар.
15. Челдү эт тишке кысталар, чечеркек кижи сөскö кысталар.
16. Уур таш - суу түбүне, уур кижи - јурт түбүне.
17. Улуның айткан сөзин учаңа сал, јааннын айткан сөзин јардыңа сал.
18. Ыйлай алып балаң чыга јүгүрзе - ыралу, улуй алып ийдиң үрзе - ыралу.
19. Төрт таманы тайбаңдап, төödöң јаан мал јок. Төбö-чачы јайылып, төлöстöң јаан јурт јок.
20. Кас бажында эт јок, караан бажында сöс јок.
21. Јалбак јарчаа ат јудадар, јаман кадыт үй јыдыдар.
22. Эчкиниң бажы табакка кирбес, эпшишиң сөзи керекке кирбес.

Кебелекова Зинаида, сööги тодош, Јасатыр јурт.

1. Улус божоп калза, алтайлап јууп јадыс.
2. Барјадрус, улустар јүзүн јун јат, кеп-кийимин бөрүгин кийдирјат.
3. Ич кийимин уштала, солуп салат.
4. Ол кижиниң божогон күн төгöзине кой сойјат.
5. Эртенгизинде аградазын, јерин белетеп јат.
6. Сайламазын белетеп јат.
7. Сайламаа кижини салала, üстине агыш салып јат, төгүлбезин тобурак деп.

8. Кижиле бастыра јанынаң керектү немелерин салат: айгын, курсагын...
9. Оноң üчүнчи коногын берип јат.
10. Улус отурјат, куучындашјат.
11. Јетинчи күнинде јетизин берип јат.
12. Бисте төгö сойып јат.
13. Бисте малды бир ле јерден алып јат.
14. Башка јерденң экелзең, божогон кижи айдап болбос.
15. Бөлөк-бөлөк кажанаң экелзе, тын јара јүререр.
16. Төртөн коногында адын сойып јат, оноң бир ле кой сойып јат.
17. Божогон кижиниң јерине барза, казаалан јерин јамдап сал јат.
18. Араайнаң көрүп јадыс: анда кемниң изи бар.
19. Кезикте анда койдың, аттың, кезикте - кижиниң изи јадар.
20. Оны айтјат: ол кийнинең божоор кижиниң изи деп.
21. Кезик улус танып јат - ол кемниң изи.
22. А бис, билбес улус, тегин ле көрүп јадыс.
23. Оны айт јат не: көксинде басса - удайла божоор, бажында басса - капшай.
24. Бисте кижини күнчыгыш јаар сал јат.
25. Ол кижи ол јерге барза, күнбадыштöön барар.
26. Турала базерер.
27. Теленгит бажын күнбадыштöön, будын - күнчыгыштöön салјат.
28. Кезик улус кок (өлгөн кижиниң кийимин) өртөп јат.
29. Јаратпас немени кайра чачар.
30. Ол бир катап уул божогон.
31. Нени чачар деп көрөр болзо, кирзовый сопок чачкан эмтир.

Шахина Анна Михайловна, 1929j., сööги оргончы, Балыктуjул jурт.

1. Мен Иодро деп jердиҥ кижизи.
2. Алдында анда суудыҥ jаказында застава болгон.
3. Иодра Чолушпа ичиндöн баратса на.
4. Эбире кыр.
5. Мен тöрт класс божотком.
6. Ӱч акам jууга атанарарда, ӱренбедим анаҥ ары, кööркий.
7. Ту Тайбынкы, Jӱдӱжек деп тайгаларда энемле ле кожо базып jӱрбей, немениҥ ӱренери.
8. Алдында ончо улус jууда.
9. Арткан улус тылда иштеп ле jат.
10. Öлöҥ эдер кижи jок.
11. Иженетен jок.
12. Öлöҥди Сары таҥда эдип баштайла, ӱлетек ташка тийип турза, токтоп турбай, а-а.
13. Кошту иштеен улус не.
14. Таҥыла ийнек саайла, анаҥ кой кӱдӱп барып турбый, а-а.
15. Эмдигидий jайым кайдаҥ келетен эди.

Информанттар

Улаган аймактыҥ информанттары

Jазылу jурт:
Мадрашева Роза Алексеевна, 1935 j., оргончы.
Палбанова Екатерина Владимировна, 1922 j., кыпчак.
Тазранов Роберт Лукич, 1949 j., тöлöс.
Темдекова Аксинья Михайловна, 1929 j., саал.
Темдекова Тамара Егоровна, 1953 j., кыпчак.

Саратан jурт:
Асканакова Агафья Макаровна, 1925 j., көбök.
Канасова Алтын, 1915 j., кергил.
Манзырова Раиса Семёновна, 1947 j., тöлöс.
Тазранова Анастасия Семёновна, 1928 j., тöлöс.

Балыктуjул jурт:
Бачишева Агафья Саалвовна, 1922 j., мундус.
Мамаев Иосиф Семёнович, 1927 j., көбök.
Содонокова Евдокия Васильевна, 1937 j., саал.
Тадышева Саломея Саватьевна, тöлöс
Тойдонова Елизавета Ивановна, 1928 j., тöлöс.
Шахина Анна Михайловна, 1929 j., оргончы.

Кара-Куjур jурт:
Санина Наталья Михайловна, 1941 j., jабак.
Ынтаева Олика Байдаевна, 1942 j., көбök.

Аркыт:
Садунов Андрей Илобасович, 1959 j., тöлöс.

Улаган jурт:
Акчин Игнат Васильевич, 1935 j., jытас.
Манзыров Анатолий Николаевич, 1967 j., көбök.
Уханов Качканак Сарулович, көбök.
Уханова Согонок Филипповна, 1935j., саал

Кош-Агаш аймактың информанттары

Көкөру јурт:
Ерехонов Станислав Сергеевич, 1967 j., тас көбөк.
Кудачинова ЧыҢдый Садакпаевна, 1936 j., саал.
Майхиева Любовь Саркановна, 1964 j., кергил.
Мудаев Геннадий Боробашевич, 1974 j., тас көбөк.
Очурдяпов Владимир Бокторович, 1953 j., ак көбөк.
Очурдяпов Наир Булатович, 1940 j., ак көбөк.
Таранова Татьяна Сойоновна, 1943 j.
Термишева Томон, 1932 j., јабак
Шавдурова Сумей, 1934 j., ак көбөк

Јасатыр јурт:
Адаров Александр Иванович, 1954 j., кергил.
Адарова Галина Акчиновна, 1955 j., тоҢжоон.
Дыдыянова Марина Госбанковна, 1966 j., төлөс.
Канасова Алтын, 1915 j., кергил.
Кебелекова Зинаида, тодош.
Садукова Татьяна Ивановна, 1958 j., сойоҢ.
Сахарова Елена Павловна, 1952 j., алмат.
Рыбина Татьяна Госбанковна, 1962 j., төлөс.
Тобосова Валентина Байысовна, 1925 j., алмат.
Чинчинова Мерје Амыровна, 1935 j., кыпчак.

Ортолык јурт:
Дугашева Раиса Ивановна, 1947 j., кыпчак.
Тазунова Галина Михайловна, 1960 j., моол.
Туднанова Огосипа, 1938 j., моол.
Тулина Куран Аманбаевна, 1926 j., кыпчак.
Яданова Екатерина Китовна, 1960 j., јети тас.

Мукур-Таркаты јурт:
Керексибесов Анатолий Кычыкович, 1953 j., моол.
Курдяпова Татьяна Мамыевна, 1952 j., саал.
Метреева Татьяна Ивановна, 1949 j., моол.
Шоюнов Тарачы, 1956 j., көбөк.

Архивные рисунки В. Н. Тадыкина
(по материалам экспедиции в Кош-Агачский район в июле 1959 года)

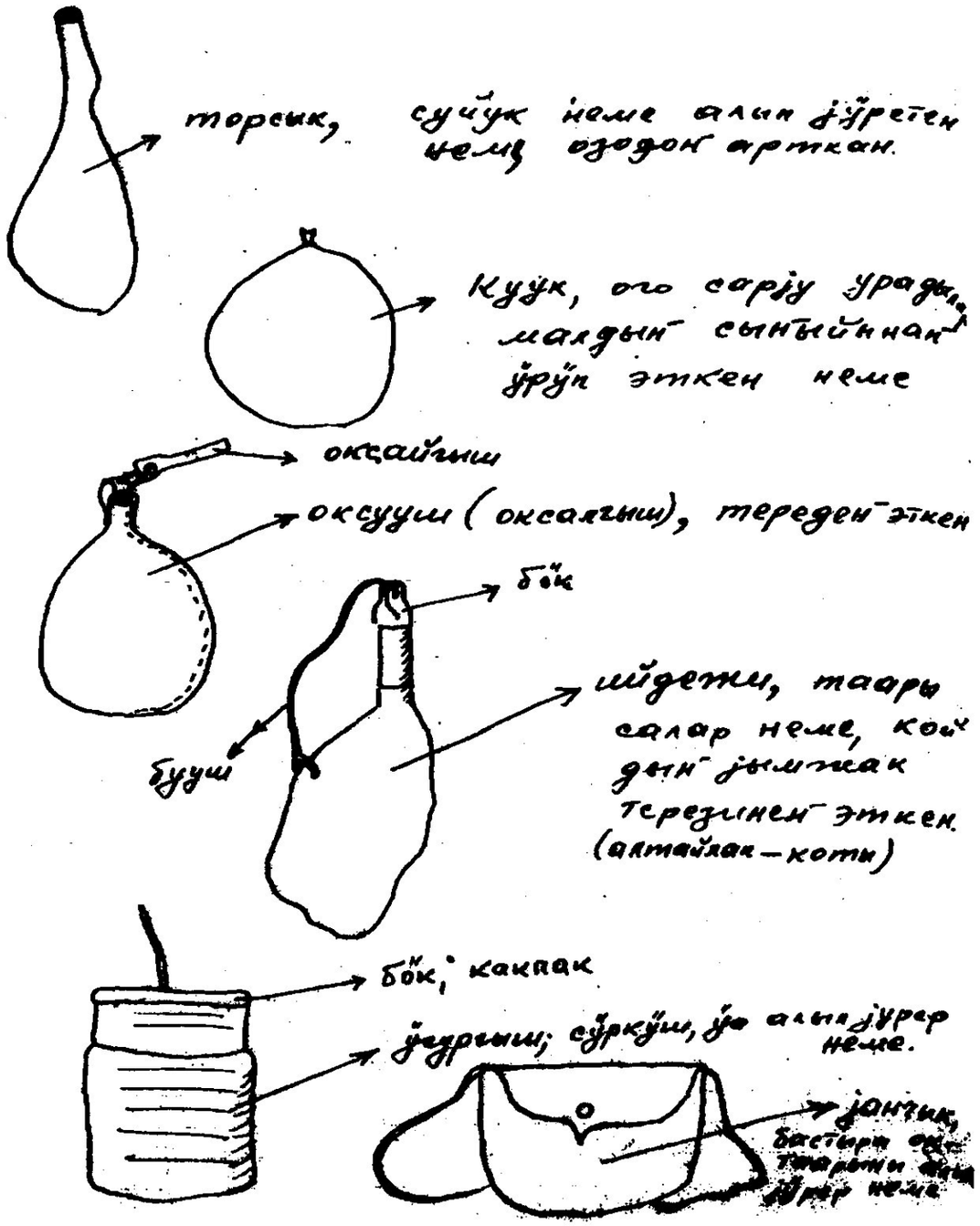

Рисунок 1

ээр

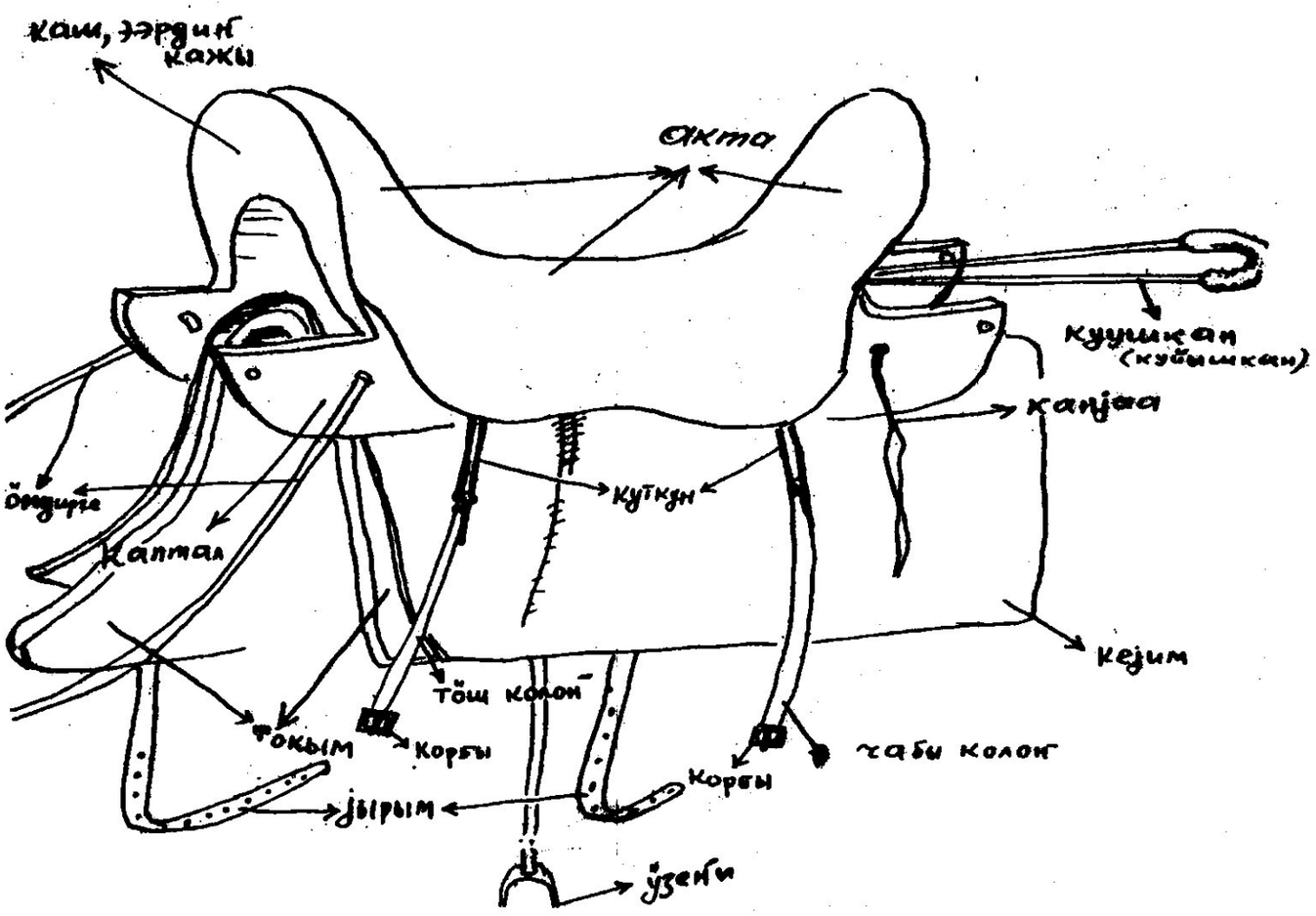
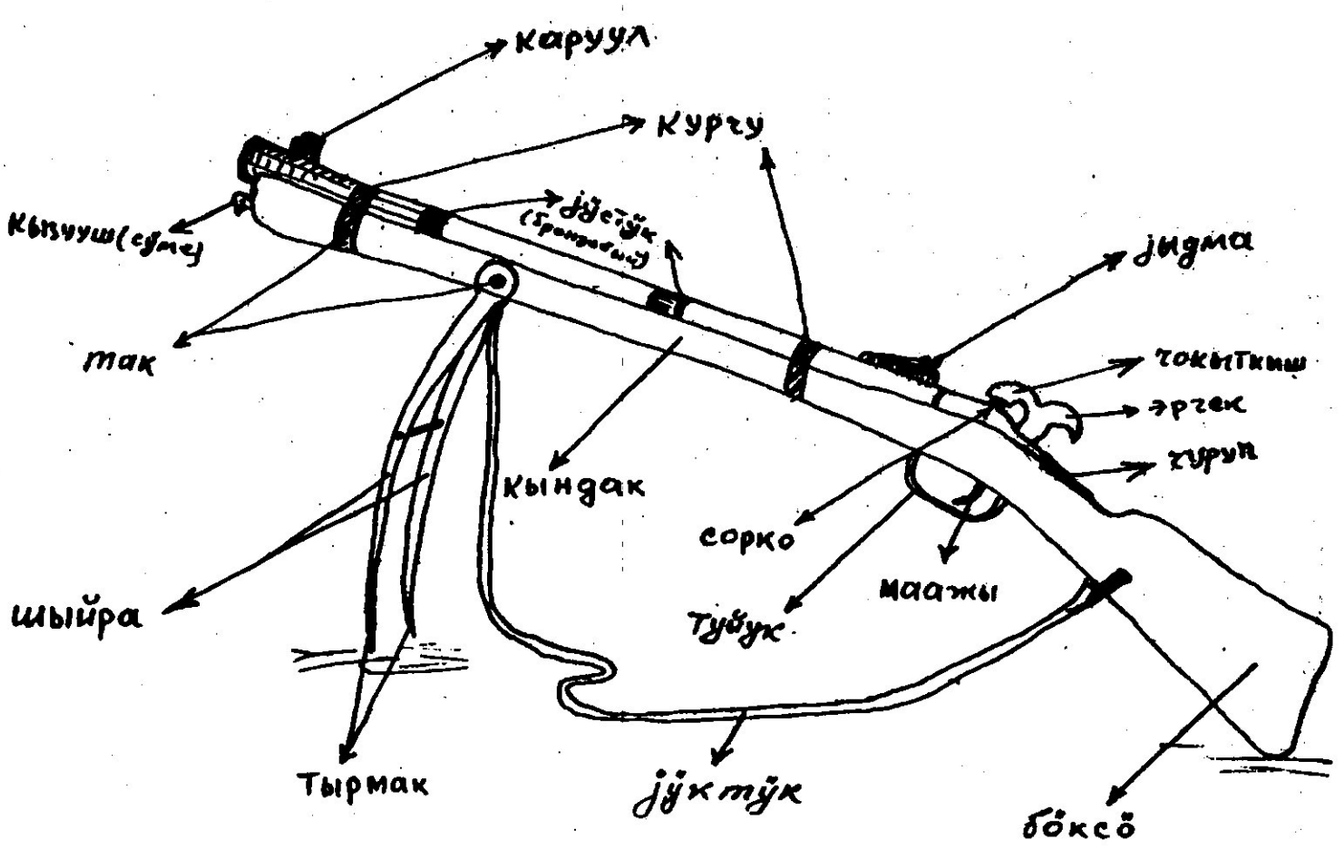

Рисунок 3

Сорколу (кырлу) мылтык

Рисунок 2

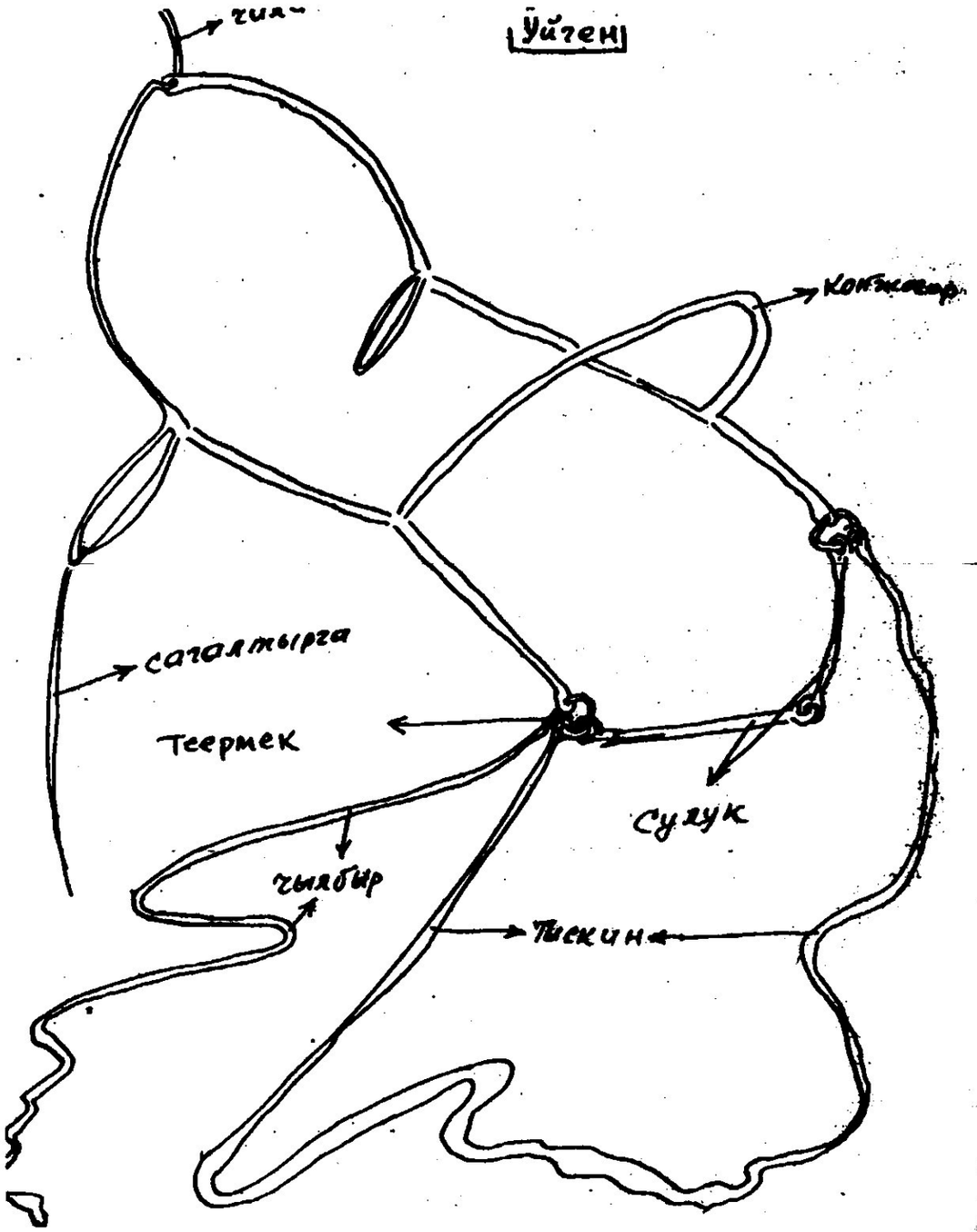

Рисунок 4

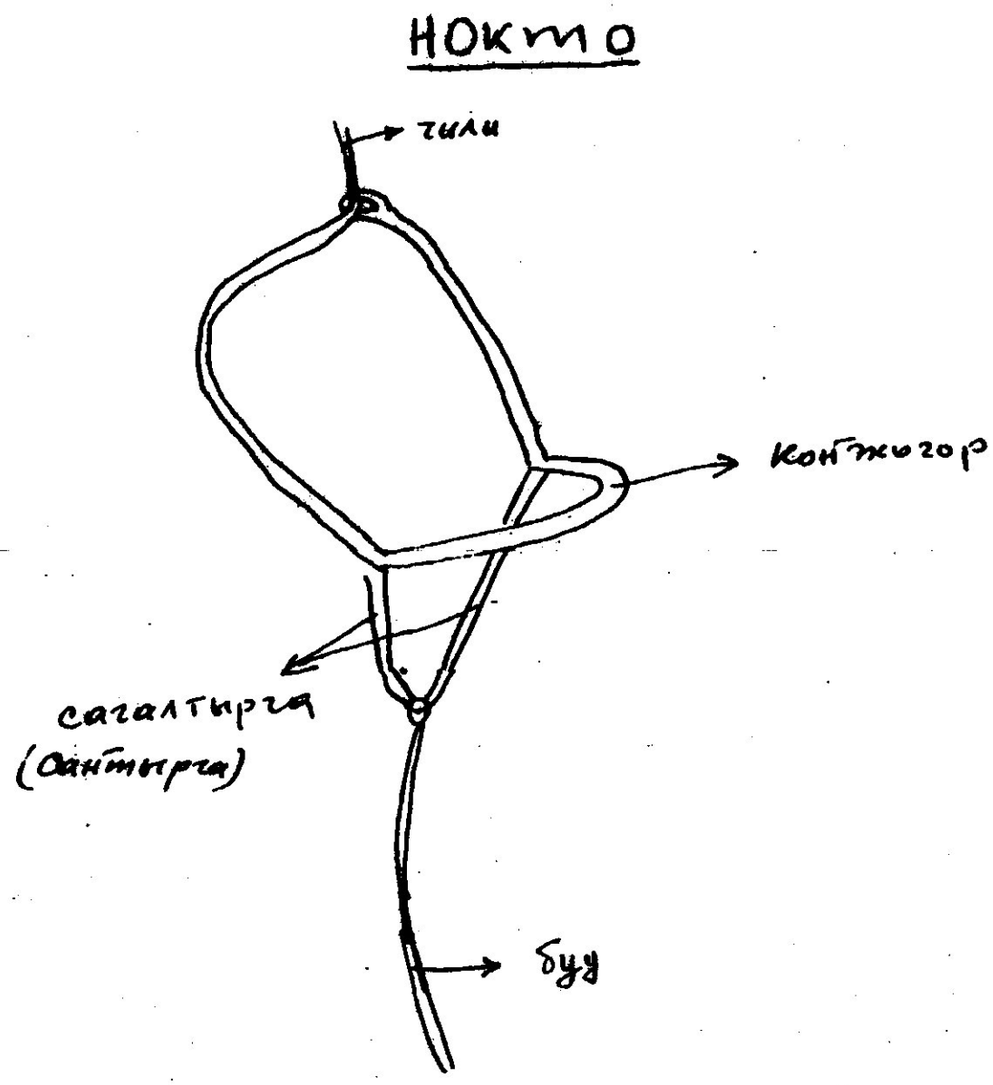

Рисунок 5

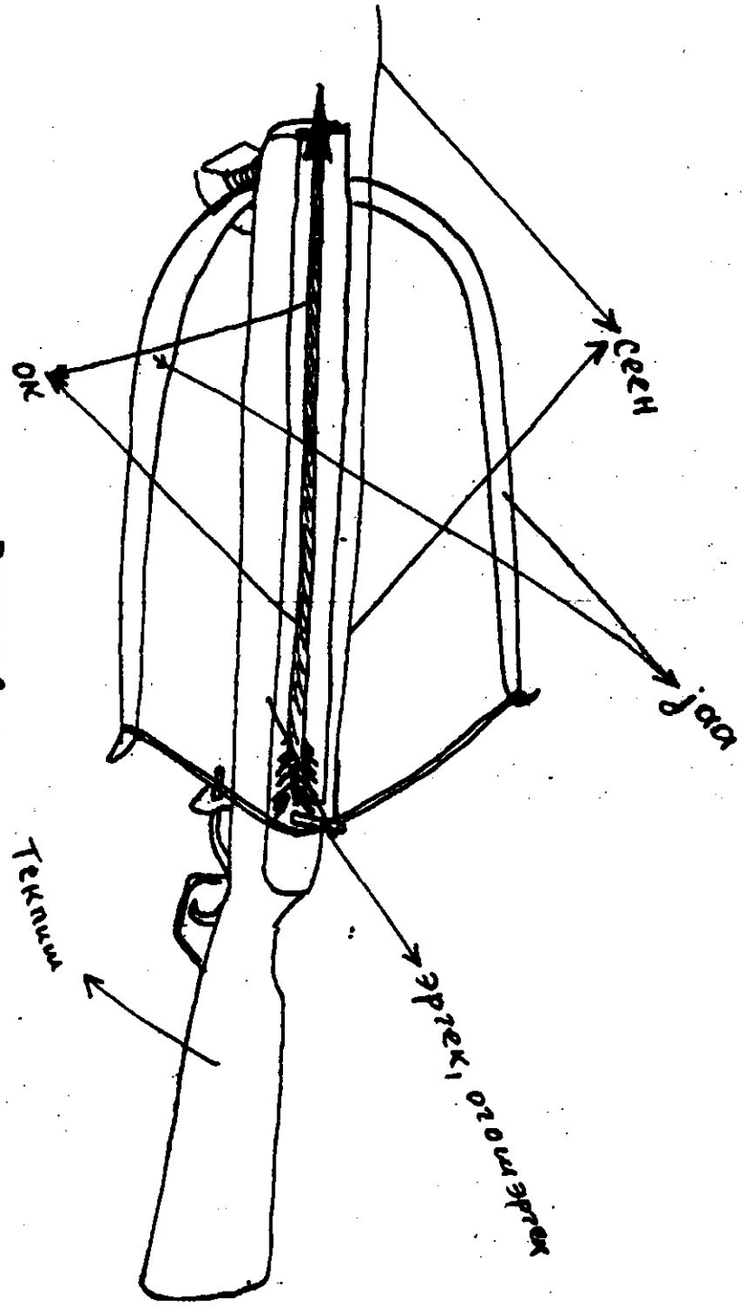
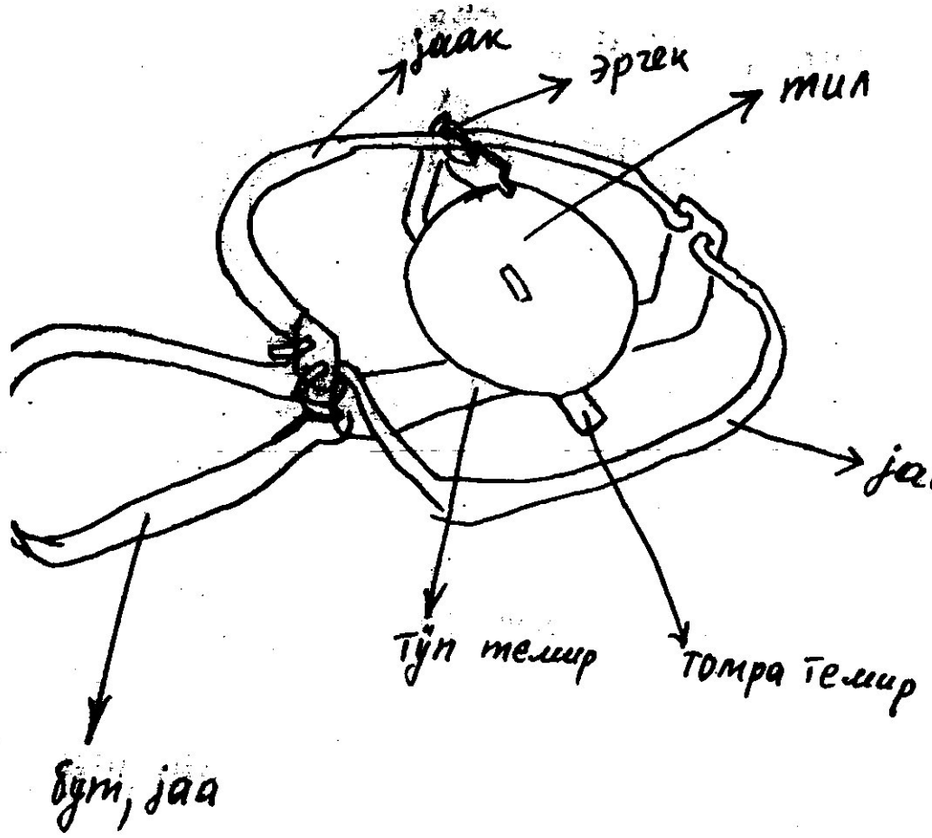

Рисунок 6

Озоги (содержит 4 буквы)

Чакпы

Рисунок 7

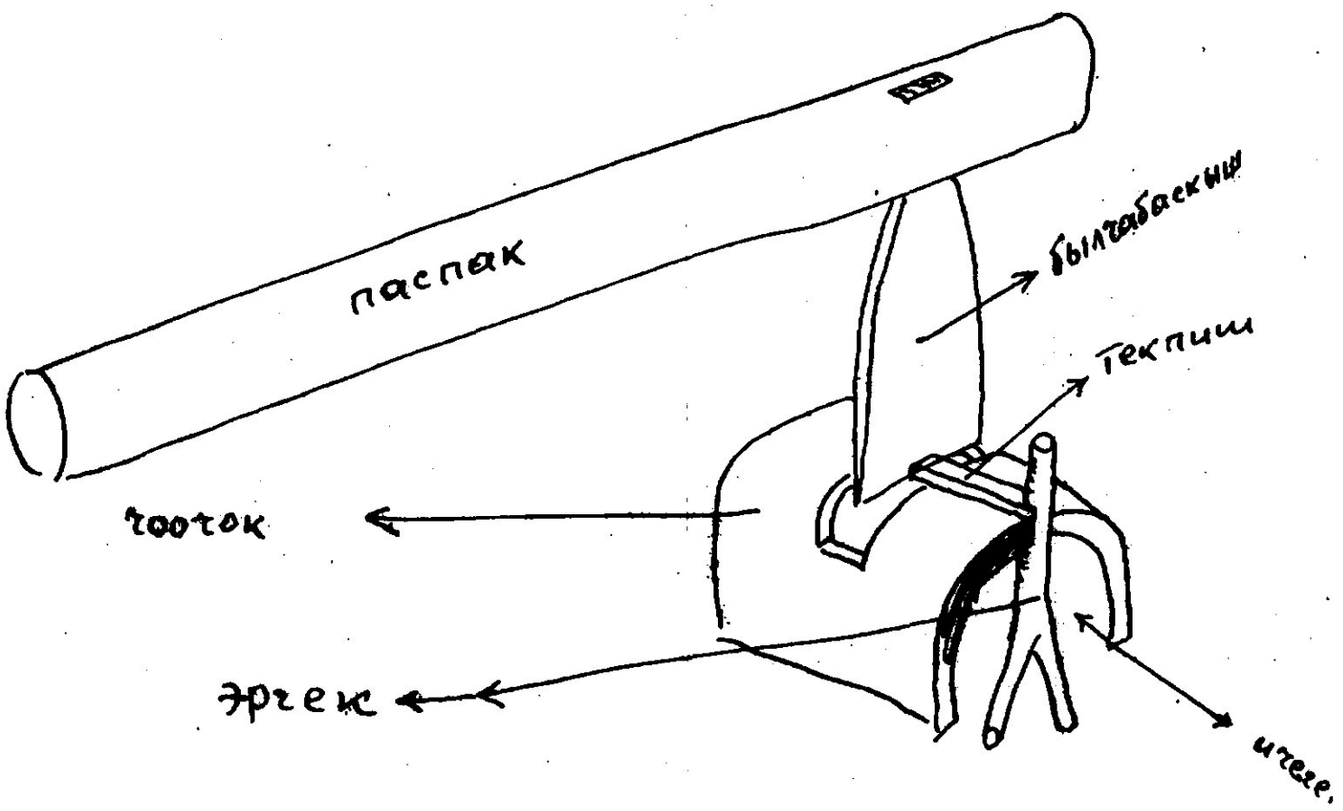

Рисунок 9

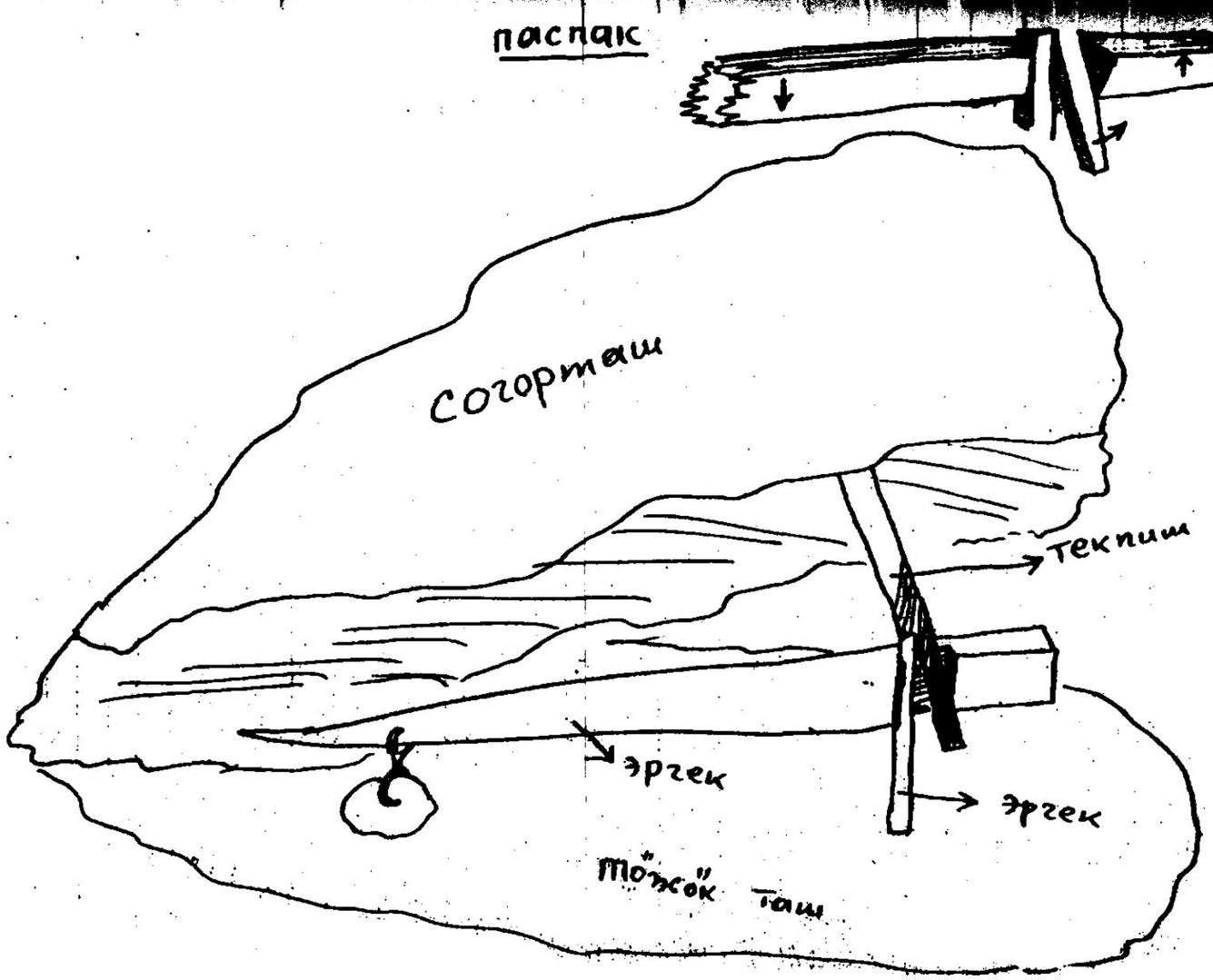
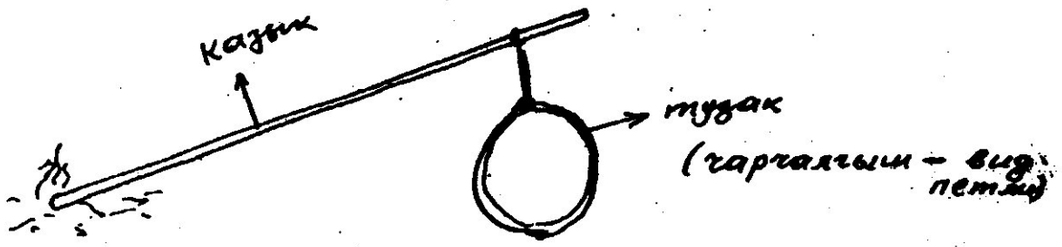
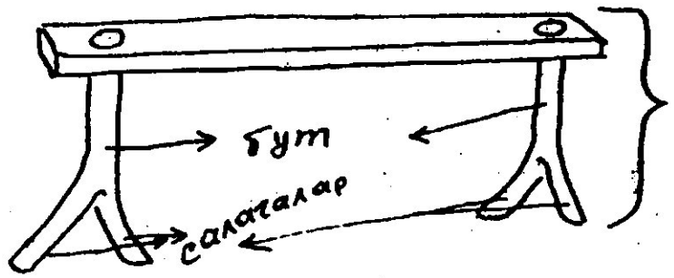
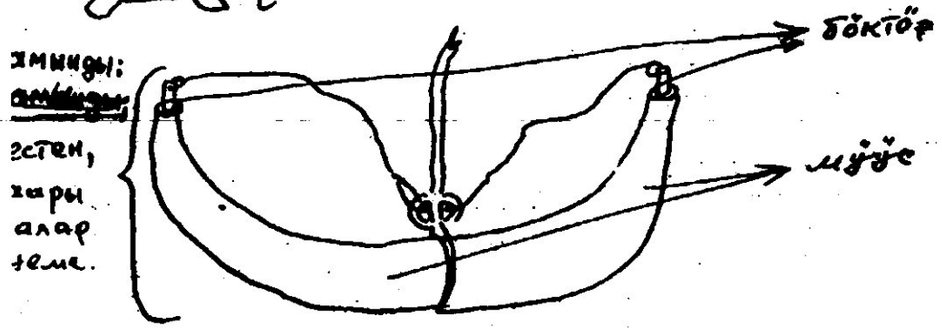

Рисунок 8

тазымай[1] салар неме,
тазымайты жиниче керек.

1 тазымай – талкандан сакланган.

Рисунок 10

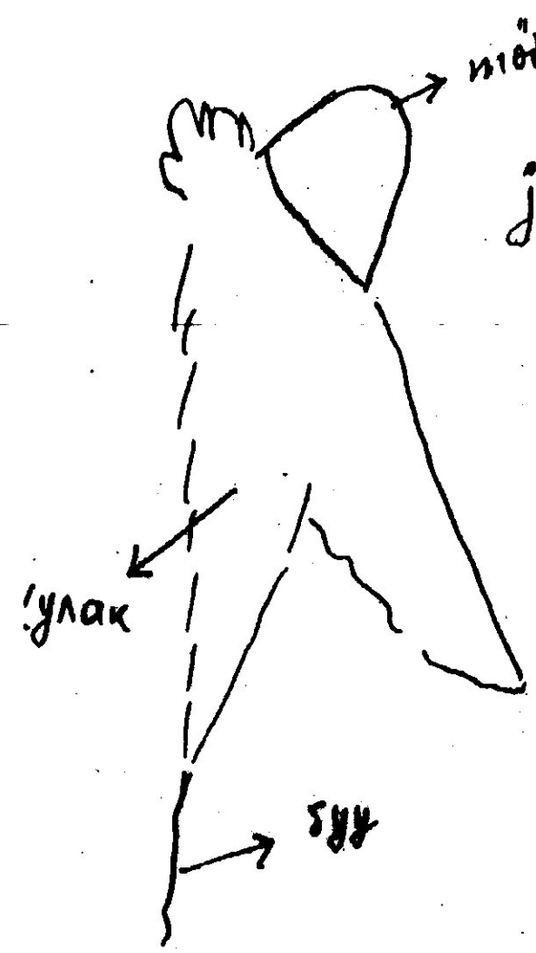

Рисунок 11

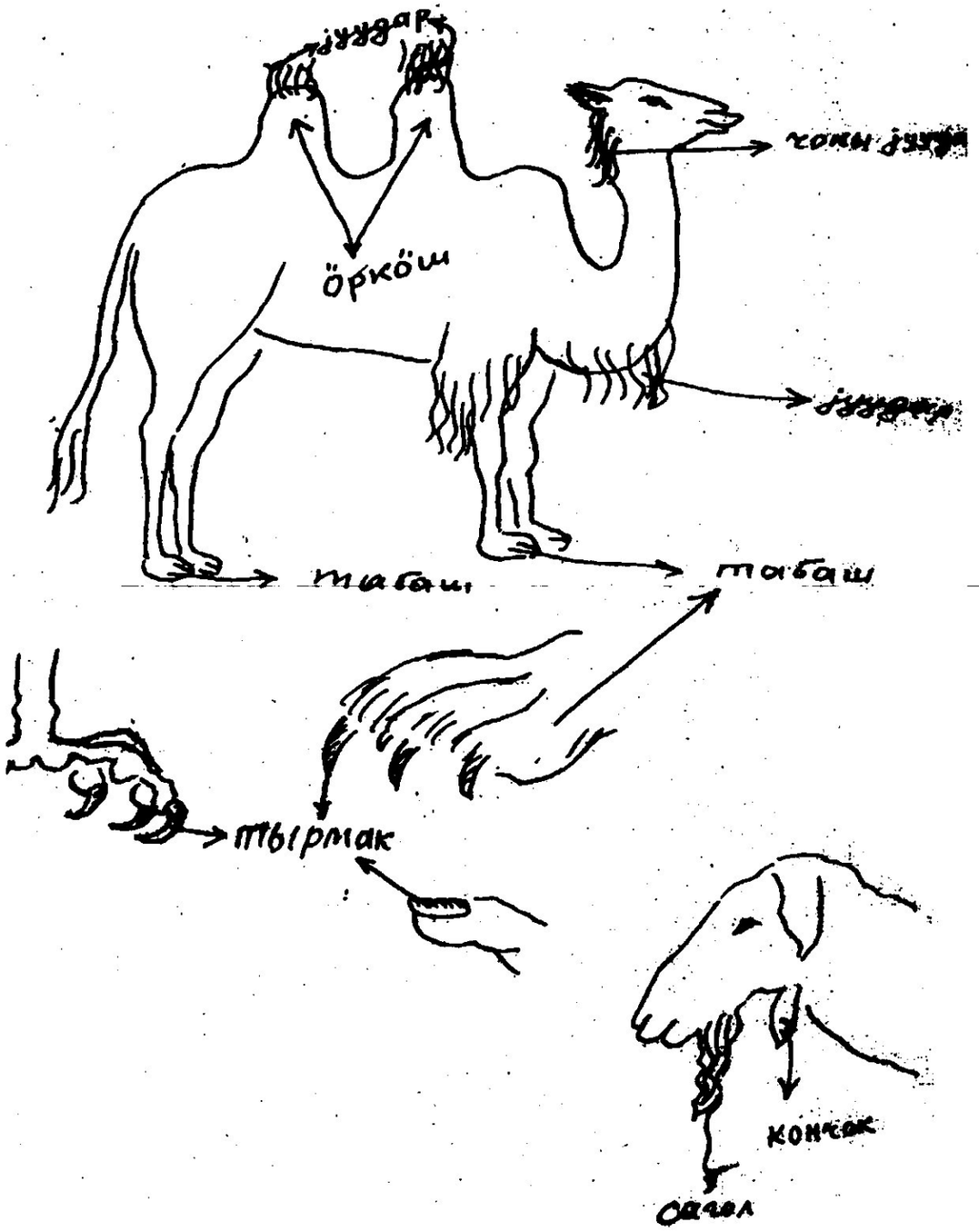
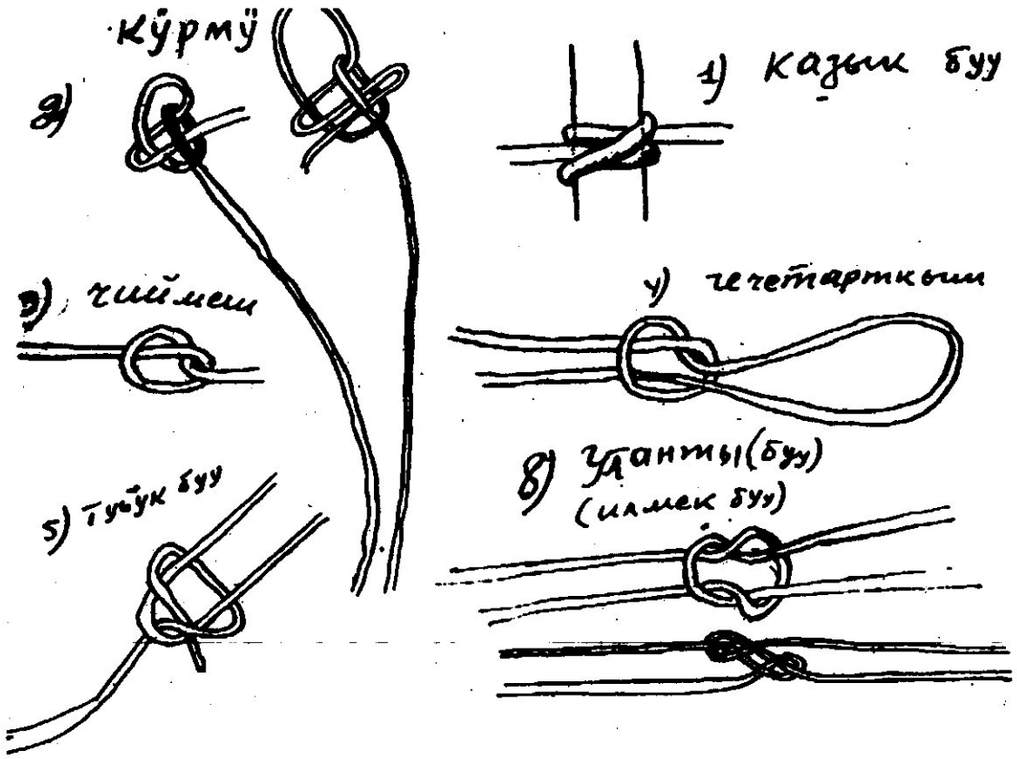

Рисунок 14

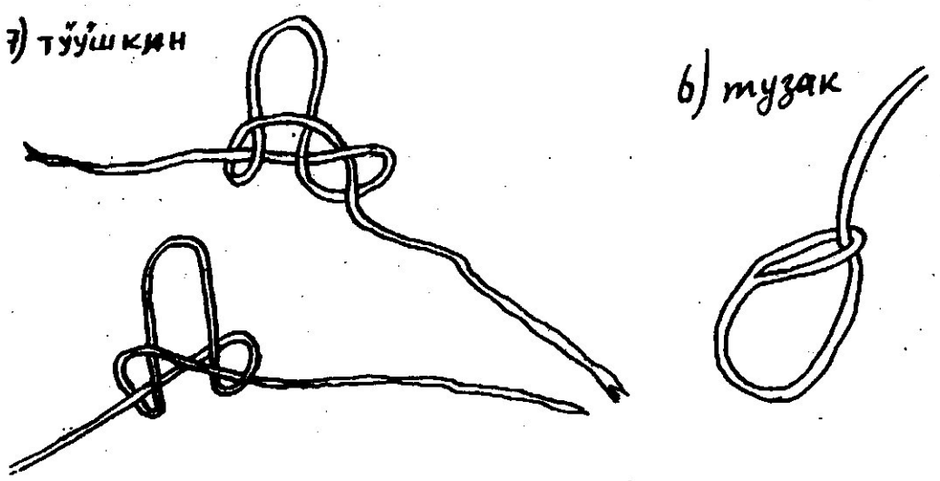

Рисунок 15

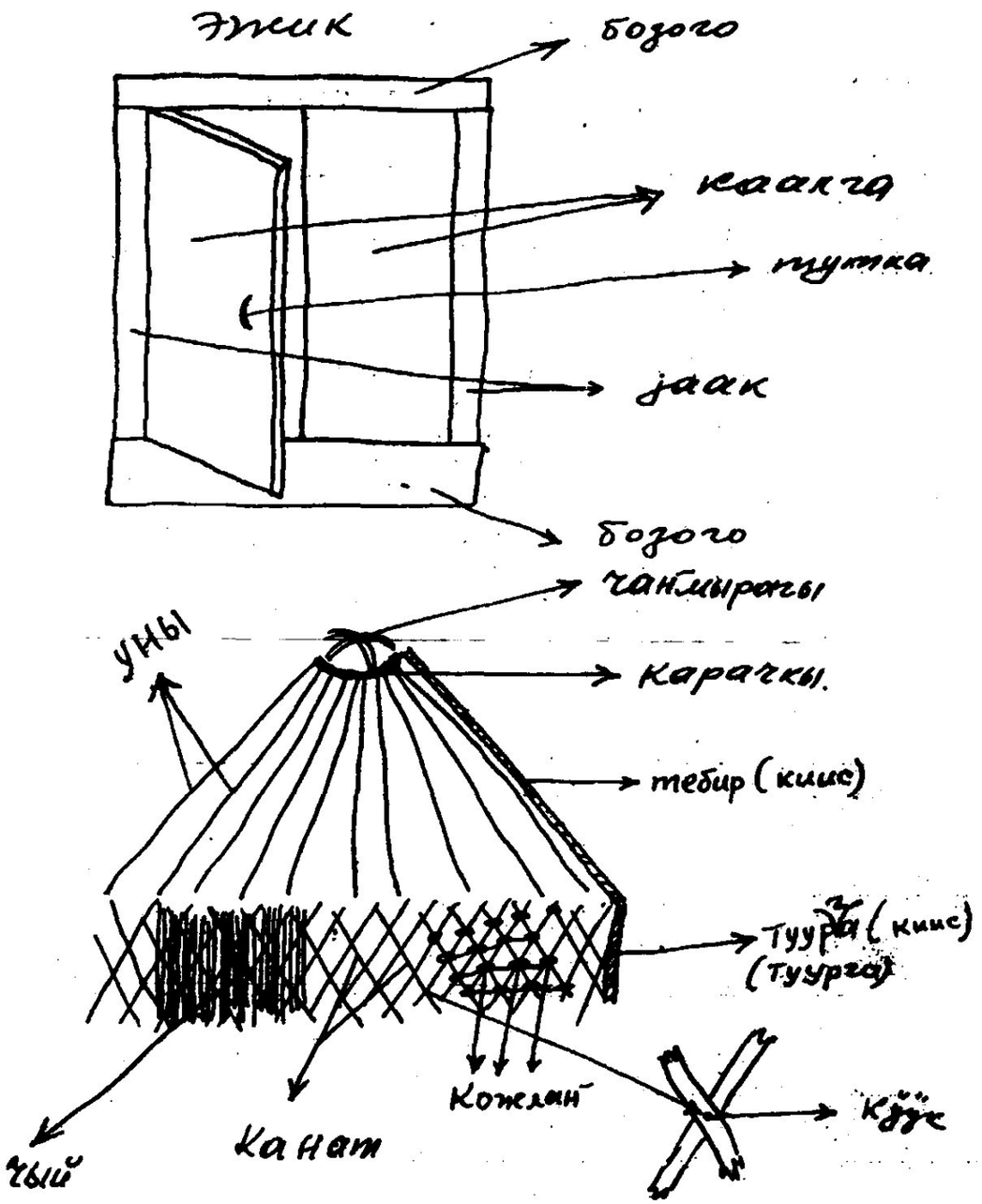
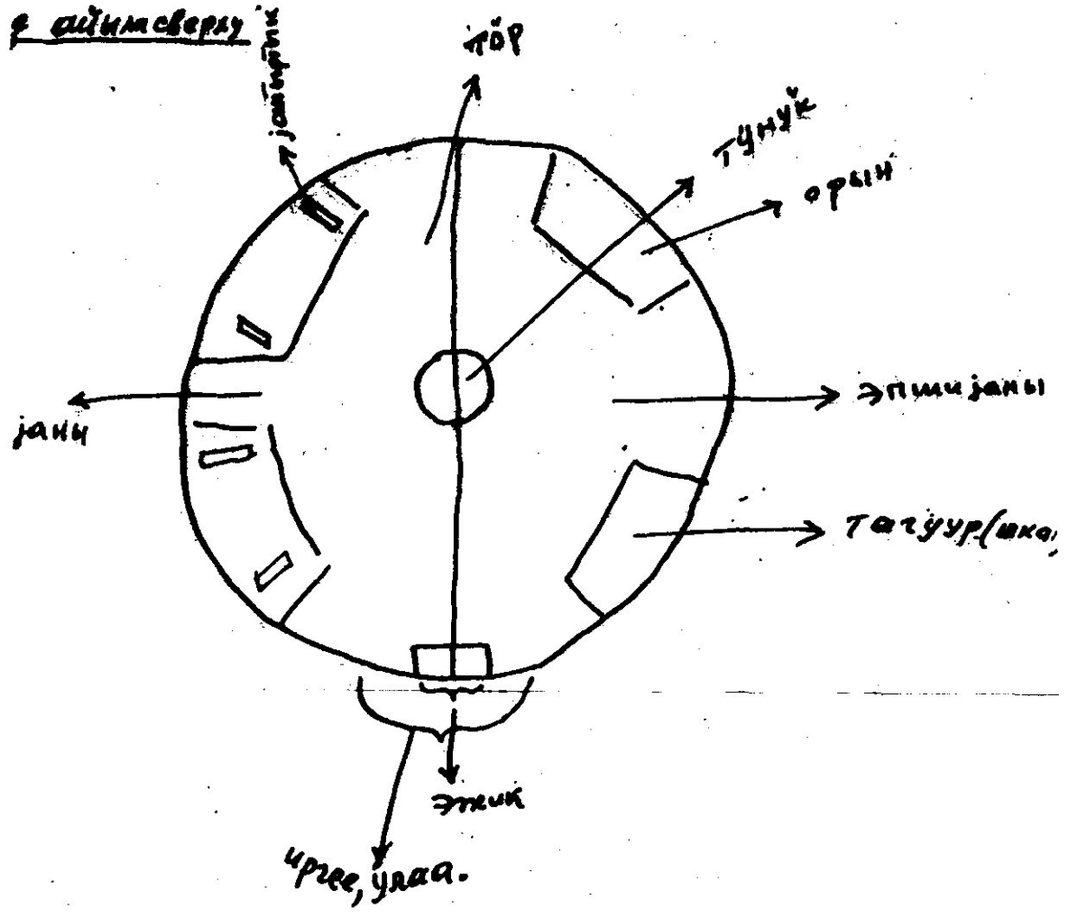

Рисунок 18

Түндүктөөчү — түндүк жабар нерсе(киис)

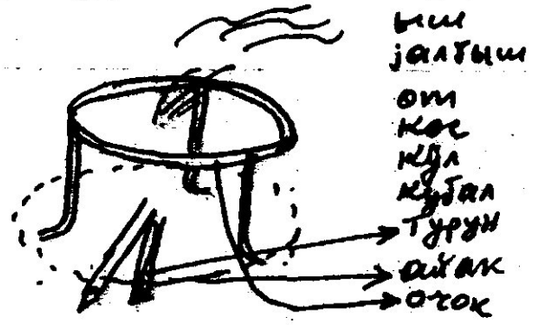

Рисунок 19

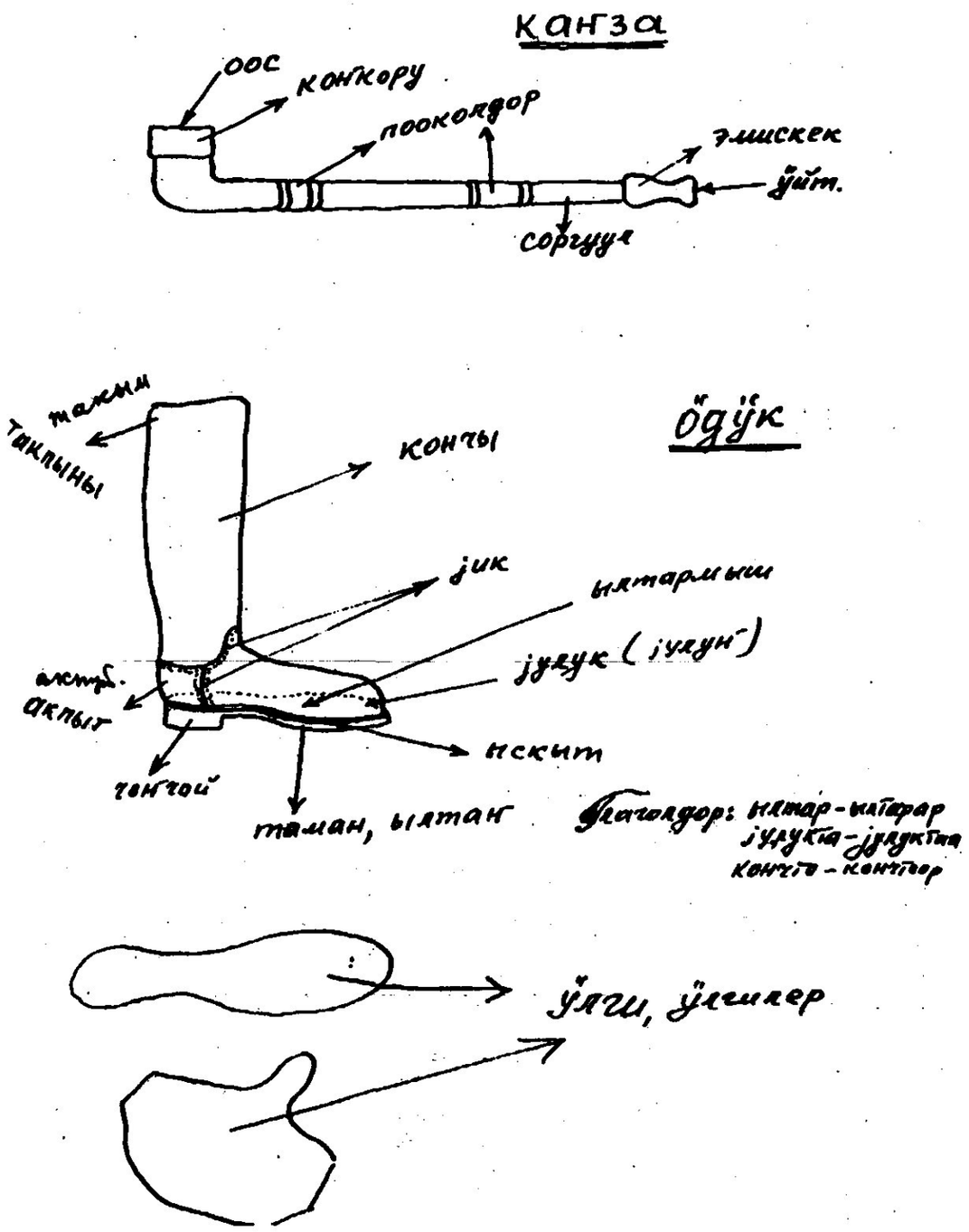

Рисунок 20

Фотографии

Фото 1. На семинском перевале. (Слева направо) 1-й ряд: Н. А. Дьайым, А. Т. Тыбыкова, А. Э. Чумакаев; 2-й ряд: Н. Н. Тыдыкова, Л. Б. Тёнова, Л. Н. Тыбыкова

Фото 2. На перевале в Улаганском районе (слева направо) Н. А. Дьайым, Л. Б. Тёнова, Н. Н. Тыдыкова, А. Э. Чумакаев А. Т. Тыбыкова

Фото 3. Н. Н. Тыдыкова у одного из Пазырыкских курганов

Фото 4. Ритуал благословения Алтая во время свадьбы в с. Кокоря

Фото 5. Гости на свадьбе в с. Кокоря Кош-Агачского района

Фото 6. Семья Саниных из с. Кара-Кудюр Улаганского района

Фото 7. Редкая порода лошади, Улаганский район

Фото 8. Дети на сарлыках во время Эл-Ойына в с. Кош-Агач (2000 г.)

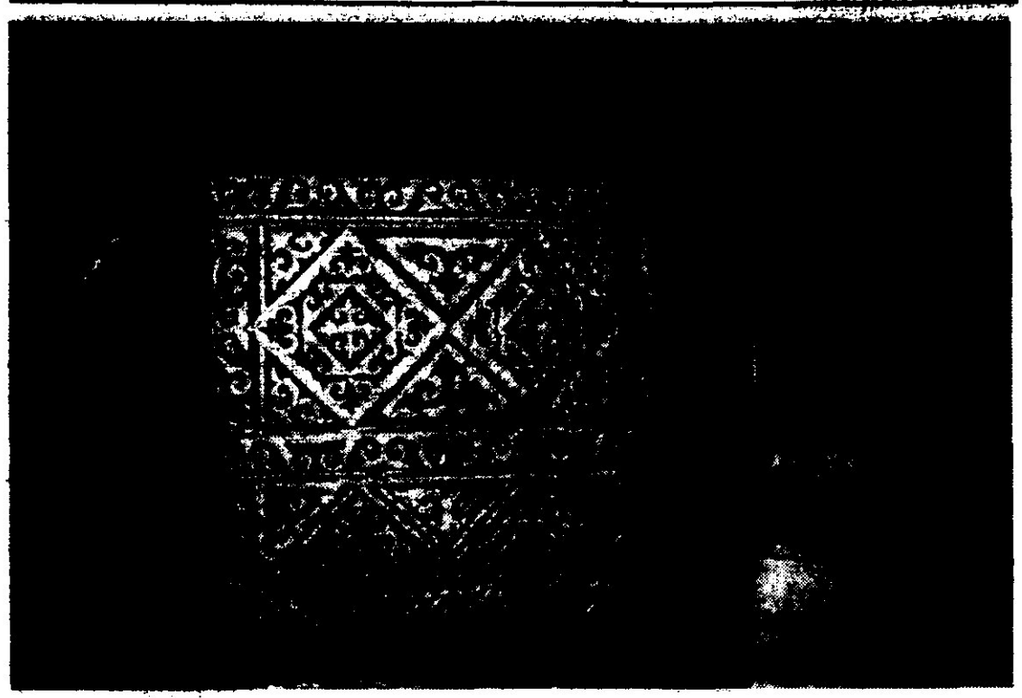

Фото 9. В одном из аилов с. Джазатор

Фото 10. Верблюды в степях Кош-Агача

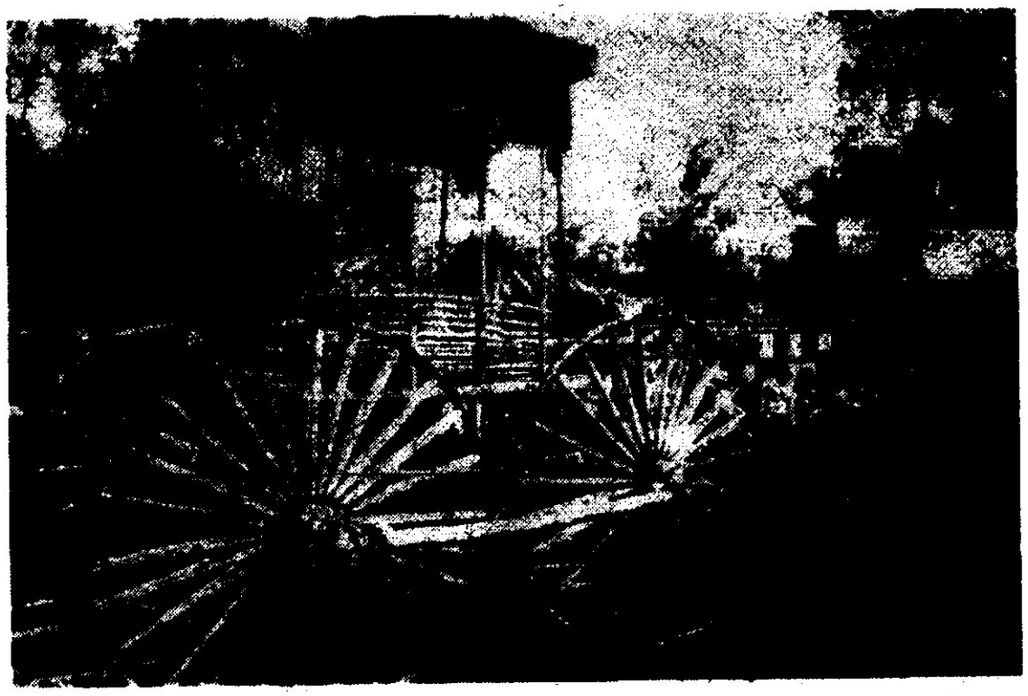

Фото 11. Макет колесницы из Пазырыкского кургана

Фото 12. Информант Асканакова А. М., 1925 г. р. из с. Саратан

Фото 13. Информант Мадрашева Р. А., 1935 г. р. из с. Язула Улаганского района

Содержание

Предисловие 3

ЈЕРЛИК ТЫНДУЛАР. ДИКИЕ ЖИВОТНЫЕ 5

АЗЫРАНТЫ ТЫНДУЛЛАР. ДОМАШНИЕ ЖИВОТНЫЕ 14

ТЫНДУЛАРДЫҢ СЫН-СӦӦГИ ЛЕ ИЧ-БУУРЫ.
СКЕЛЕТ ЖИВОТНЫХ И ИХ ОРГАНЫ 17

АҢДАШ. ОХОТА 20

КУШТАР. ПТИЦЫ 21

БАЛЫКТАР. РЫБЫ 24

БАЛЫК ТУДАР ЈЕПСЕЛ. РЫБОЛОВНЫЕ СНАСТИ 25

КУРТ-КОҢЫСТАР. НАСЕКОМЫЕ И ПРЕСМЫКАЮЩИЕСЯ 25

КИЖИНИҢ ЭДИ-СӦӦГИНИҢ БӦЛӲКТЕРИ.
ЧАСТИ ТЕЛА И ОРГАНЫ ЧЕЛОВЕКА 27

СҮТТЕҢ ЭТКЕН АШ-КУРСАК. МОЛОЧНЫЕ ПРОДУКТЫ 31

ЭТТЕҢ ЭТКЕН АШ-КУРСАК. МЯСНЫЕ ПРОДУКТЫ 33

ЈЕРДИҢ ҮСТИ. ЛАНДШАФТ 35

КҮННИҢ ААЙЫЛА КОЛБУЛУ СӦСТӦР
ПОГОДА И СМЕЖНЫЕ ЯВЛЕНИЯ 38

САЛКЫННЫҢ БҮДҮМДЕРИ. РАЗНОВИДНОСТИ ВЕТРА 40

ТЕҢГЕРИ, АК-АЙАС. НЕБЕСНАЯ СФЕРА 41

ӦЙ, ӦЙДИҢ КЕЗИМИ. ЈЫЛДЫҢ ӦЙИ
ВРЕМЯ, ОТРЕЗКИ ВРЕМЕНИ. СЕЗОНЫ 42

ӦЙДИҢ ӦДӦРИ. ПРОТЕКАНИЕ ВРЕМЕНИ 42

ЈЫЛДЫҢ ӦЙЛӦРИ. ВРЕМЕНА ГОДА 43

АЙЛАРДЫҢ АТТАРЫ. НАЗВАНИЯ МЕСЯЦЕВ 43

ЈЫЛДАРДЫҢ АТТАРЫ. НАЗВАНИЯ ГОДОВ 43

ТООЛОМОЛОР. ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ 44

КАТ. ЯГОДА 44
ЧЕЧЕКТЕР. ЦВЕТЫ 45
АГАШ, ЈЫРАА. ДЕРЕВЬЯ, КУСТАРНИКИ 46
ӨЗҮМДЕР. РАСТЕНИЯ 47
ЭДИЛГЕНИҢ ГЛАГОЛДОРЫ. ГЛАГОЛЫ ДЕЙСТВИЯ 49
ААЙЫН ТЕМДЕКТЕЕР ГЛАГОЛДОР. ГЛАГОЛЫ СОСТОЯНИЯ 50
КҮҮНИН ТЕМДЕКТЕЕР ГЛАГОЛДОР.
ГЛАГОЛЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ 51
ТӨРӨӨН-ТУГАНДАРДЫҢ АДЫ. ТЕРМИНЫ РОДСТВА 54
АЛЫШКАНЫ АЖЫРА СӨСТӨР.
ТЕРМИНЫ РОДСТВА ПО БРАКУ 56
КИЖИНИҢ КЫЛЫК-ЈАҢЫ, ТЫШ-БҮДҮМИ.
ХАРАКТЕРИСТИКА ЧЕЛОВЕКА 58
КИЙИМ. ОДЕЖДА 63
ӨДҮК. ОБУВЬ 64
БӨРҮК. ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ 65
ЈАЗАЛДАР. УКРАШЕНИЯ 66
АЙЫЛ-ЈУРТ. ЖИЛИЩЕ, ПОСТРОЙКИ 67
ӨҢДӨР. ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ 72
КУУЧЫНДАНАРЫНЫҢ ГЛАГОЛДОРЫ. ГЛАГОЛЫ ГОВОРЕНИЯ 72
ЈЕРЛЕДИҢ АДЫ. НАЗВАНИЯ МЕСТНОСТЕЙ 74

ПРИЛОЖЕНИЯ

ТЕКСТТЕР. ТЕКСТЫ 78
ИНФОРМАНТТАР. ИНФОРМАНТЫ 105
АРХИВНЫЕ РИСУНКИ В. Н. ТАДЫКИНА 107
ФОТОГРАФИИ 127